

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА
Факультет суспільно-гуманітарних наук
Кафедра історії України**

ДИПЛОМНА РОБОТА

на тему:

Наукова діяльність Дмитра Яворницького

Спеціальність: 032 Історія та археологія

Рівень вищої освіти: перший бакалаврський

Виконав:

Ноздрачов Ілля Станіславович

студент групи ІСб-1-22-4.0д

Науковий керівник:

Тарасенко Ольга Олексіївна,

доцент кафедри історії України,

кандидат історичних наук, доцент

Київ – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Джерельна база та історіографія дипломної роботи	6
1.1. Джерельна база дипломної роботи	6
1.2. Історіографія дипломної роботи	10
РОЗДІЛ 2. Життєвий шлях Дмитра Яворницького у 1855 – 1881 рр.	12
2.1. Батьки, рід, родовід, родина, дитинство, початкова освіта Дмитра Яворницького	12
2.2. Навчання Дмитра Яворницького в Харківському повітовому училищі (1867 – 1873), Харківській духовній семінарії (1874 – 1877), у Харківському університеті (1877 – 1881).....	19
РОЗДІЛ 3. Наукова діяльність Дмитра Яворницького у 1881 – 1920 рр.	23
3.1. Наукова діяльність Дмитра Яворницького у Харківський період життя (1867/1883 – 1885 рр.)	23
3.2. Наукова діяльність Дмитра Яворницького у Петербурзький період життя (1885 – 1892 рр.).....	33
3.3. Наукова діяльність Дмитра Яворницького у Середньоазійський період життя (1892 – 1894 рр.)	45
3.4. Наукова діяльність Дмитра Яворницького у Московський період життя (1894 – 1905 рр.)	49
3.5. Наукова діяльність Дмитра Яворницького у Катеринославський період життя (1905 – 1920 рр.)	56
РОЗДІЛ 4. Наукова діяльність Дмитра Яворницького у Радянський період життя у 1920 – 1940 рр.	66
ВИСНОВКИ	76
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	87
ДОДАТКИ	93

ВСТУП

Актуальність Вивчення подвижницького шляху видатних діячів української науки, талановитих дослідників української історії та культури другої половини XIX – середини XX ст., зокрема Дмитра Яворницького (1855–1940), є актуальним завданням для покоління молодих істориків другої чверті XXI ст., має професійне, виховне та патріотичне значення.

Академік Дмитро Яворницький – це видатний український вчений, історик, археолог, етнограф, фольклорист, лексикограф, письменник, ґрунтовний дослідник історії запорозького козацтва та історії дніпровських порогів, музеєзнавець, дійсний член НТШ та ВУАН, фундатор Дніпропетровського історичного музею, енциклопедист козаччини, Нестор Запорозької Січі, неперевершений збирач пам'яток старовини, автор понад 1500 наукових праць.

Дмитро Яворницький прожив довге і плідне життя, сенс якого він бачив у науці. Девізу «Працой доти, доки б'ється серце!» Дмитро Яворницький був вірним все життя.

Життєвий шлях та наукова діяльність Дмитра Яворницького – це подвижництво впродовж цілого життя, це суспільно корисна наукова праця для людей, для всього суспільства, бо такі люди лише для себе не живуть.

Об'єкт дипломної роботи: персоналія Дмитра Яворницького.

Предмет дипломної роботи: наукова діяльність Дмитра Яворницького.

Мета дипломної роботи: дослідити наукову діяльність Дмитра Яворницького.

Завдання дипломної роботи:

1. Визначити та проаналізувати джерельну базу та історіографію дипломної роботи.

2. Вивчити життєвий шлях Дмитра Яворницького у 1855 – 1881 рр., розглянувши його рід, родовід, родину, батьків, дитинство, початкову освіту, навчання в Харківському повітовому училищі (1867–1873), Харківській духовній семінарії (1874–1877), у Харківському університеті (1877–1881).

3. Дослідити наукова діяльність Дмитра Яворницького у 1881 – 1920 рр., проаналізувавши:

1) наукову діяльність Дмитра Яворницького у Харківський період життя у 1867/1883 – 1885 рр.;

2) наукову діяльність Дмитра Яворницького у Петербурзький період життя в 1885 – 1892 рр.;

3) наукову діяльність Дмитра Яворницького у Середньоазійський період життя в 1892 – 1894 рр.;

4) наукова діяльність Дмитра Яворницького у Московський період життя в 1894 – 1905 рр.;

5) наукову діяльність Дмитра Яворницького у Катеринославський період життя в 1905 – 1920 рр.

4. Простежити наукову діяльність Дмитра Яворницького у Радянський період життя у 1920 – 1940 рр.

Хронологічні межі охоплюють життя та діяльність Дмитра Яворницького у 1855 – 1940 рр.

Територіальні межі охоплюють ті місця, де жив і працювала Дмитро Яворницький, терени Російської імперії, України, Середньої Азії.

Методи дослідження. Дипломна робота ґрунтується на засадах історизму, об'єктивності та системності. Використано загальнонаукові методи – аналітичний, синтетичний, класифікації, логічний та ретроспективний, історичні: історико-порівняльний, проблемно-хронологічний та біографічний.

Структура дипломної роботи складається зі змісту, вступу, чотирьох розділів із підрозділами, списку використаних джерел (54) та літератури (11), 19 додатків. Обсяг дипломної роботи – 92 с.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ

1.1. Джерельна база дипломної роботи

Джерелами дипломної роботи стали праці Дмитра Яворницького, які ми згадуємо у нашій роботі, а саме: «Песни из Харьковской губернии»¹, «Жизнь запорожских козаков по рассказу современника-очевидца»², «Число и порядок запорожских Сечей»³, «Топографический очерк Запорожья»⁴, «Запорожье в остатках старины и преданиях народа»^{5,6}, «Сборник материалов для истории запорожских козаков»⁷, «Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края»⁸, «Вольности запорожских козаков. Историко-

¹ *Эварницкий, Д.И.* Песни из Харьковской губернии. Халанский М. Образцы народного говора южной части Курской и северной – Харьковской губернии. Песни сообщены из Курской губ. г. Зиборовским, учителем народного училища, из Харьковской – студентом университета г. Эварницким Русский филологический вестник. Варшава, 1882. Т. 7. С. 78-85.

² *Эварницкий, Д.И.* Жизнь запорожских козаков по рассказу современника-очевидца. *Киевская старина*. 1883. Т. 7. № 11. С. 497-510.

³ *Эварницкий, Д.И.* Число и порядок запорожских Сечей. *Киевская старина*. 1884. № 4. С. 589-608.

⁴ *Эварницкий, Д.И.* Топографический очерк Запорожья. *Киевская старина*. 1884. № 5. С. 33-54; № 6. С. 177-200; № 7. С. 392-422.

⁵ *Эварницкий, Д.И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа: [в 2 ч.] Санкт-Петербург: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1888. Ч. 1. 1888. III, 294 с., [20] л. ил.

⁶ *Яворницкий, Д.И.* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу /За заг. ред. Н.І. Капустіної. 3-тє вид., випр. і доп. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. Ч. 1-2.

⁷ *Эварницкий, Д.И.* Сборник материалов для истории запорожских козаков. Санкт-Петербург: тип. И.Н. Скороходова, 1888. XX, 248 с.

⁸ *Эварницкий, Д.И.* Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края. Санкт-Петербург: Тип. И.Н. Скороходова, 1889. II, [2], 195 с.

топографический очерк.»⁹, «История запорожских козаков»^{10, 11}, «История села Фалеевки-Садовой»¹², «По следам запорожцев»¹³, «За чужий гріх»¹⁴, «Вечірні зорі: з поетичного доробку»¹⁵.

Джерелом дипломної роботи є 4 випуск Епістолярної спадщини академіка Д.І. Яворницького¹⁶.

Джерелами дипломної роботи є праці Дмитра Яворницького, назви яких у контексті висвітлення наукової діяльності вченого у досліджувані нами періоди його життя, ми згадуємо у нашій роботі, а саме: «История запорожских козаков», Т.1¹⁷, «К вопросу о начале города Ташкента»¹⁸, «Когда стали собирать древности в России»¹⁹, «Коллекция древностей Акрама Аскарора»²⁰, «К вопросу об учреждении в Самарканде музея древностей»²¹, «О находке автобиографии Тамерлана»²², «О сартах»²³, «По поводу рукописи истории Средней Азии Саттар-

⁹ *Эварницкий, Д.И.* Вольности запорожских козаков. Историко-топографический очерк. Санкт-Петербург, 1890. 393 с.

¹⁰ *Эварницкий, Д.И.* История запорожских козаков. Т.1. Санкт-Петербург: Типография И.Н. Скороходова. 1892. VII, 542 с.

¹¹ *Эварницкий, Д.И.* История запорожских козаков. Второе исправленное и дополненное издание. Том 1. Москва, 1900. 746 с.

¹² *Эварницкий, Д.И.* История села Фалеевки-Садовой. Санкт-Петербург, 1892. 99 с.

¹³ *Эварницкий, Д.И.* По следам запорожцев. Санкт-Петербург, 1898.

¹⁴ *Яворницкий, Д.И.* За чужий гріх. Екатеринослав: тип. Губернского Правления, 1909. 454 с.

¹⁵ *Яворницкий, Дмитро.* Вечірні зорі: з поетичного доробку [репринтне видання 1910 р.] /упорядн. Я. Тимошенко; вступ. ст. Н. Василенко, А. Поповський; ком. Я. Тимошенко, Н. Василенко. 3тє вид., доповн. Дніпро: Герда, 2020. 152 с.

¹⁶ *Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького.* Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. Вип. 4. С. 94, 104, 112-113, 159, 160-161, 170.

¹⁷ *Эварницкий, Д.И.* История запорожских козаков. Т.1. Санкт-Петербург: Типография И.Н. Скороходова. 1892. VII, 542 с.

¹⁸ *Эварницкий, Д.И.* К вопросу о начале города Ташкента. *Туркестанские ведомости.* 1892. №29. 21 июля.

¹⁹ *Эварницкий, Д.И.* Когда стали собирать древности в России. *Туркестанские ведомости.* 1892. № 33. 18 августа.

²⁰ *Эварницкий, Д.И.* Коллекция древностей Акрама Аскарора. *Туркестанские ведомости.* 1892. № 31. 4 августа.

²¹ *Эварницкий, Д.И.* К вопросу об учреждении в Самарканде музея древностей. *Окраина.* Самарканд, 1893. № 86. 28 июля.

²² *Эварницкий, Д.И.* О находке автобиографии Тамерлана. *Окраина.* Самарканд, 1893.

²³ *Эварницкий, Д.И.* О сартах. *Окраина.* Самарканд, 1893. 11, 18 июня.

Хана»²⁴, «Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношении»²⁵, «Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман Войска запорожских низовых козаков»²⁶, «Чем побеждал Александр Македонский своих врагов: Предание, записанное в Средней Азии, в Голодной степи, между р. Джизаком и р. Сырдарьей от киргиза Калдарбая»²⁷, «История запорожских козаков» Т. II²⁸, «История запорожских козаков» Т. III²⁹, «По следам запорожцев»³⁰, «Святки в Малороссии»³¹, «История запорожских козаков. Второе исправленное и дополненное издание» Т. I³², «Забытый украинский философ Сковорода»³³, «Из украинской старины»³⁴, «Наша доля – божа воля: Повість»³⁵, «Свирговский, Ружинский и Подкова»³⁶, «Гетман Криштоф Косинский»³⁷, «Источники для истории запорожских козаков» Т. I.³⁸, «Источники для истории

²⁴ Эварницкий, Д.И. По поводу рукописи истории Средней Азии Сагтар-Хана. *Окраина*. Самарканд, 1893.

²⁵ Эварницкий, Д.И. Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношении. Ташкент: Типография СИ. Лахтина, 1893. 1+11+199 с. + 3 карты.

²⁶ Эварницкий, Д.И. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман Войска запорожских низовых козаков. Санкт-Петербург: тип. И. Н. Скороходова, 1894. 163 с.

²⁷ Эварницкий, Д.И. Чем побеждал Александр Македонский своих врагов: Предание, записанное в Средней Азии, в Голодной степи, между р. Джизаком и р. Сырдарьей от киргиза Калдарбая. *Новости и биржевая газета*. 1895. №7. 7 января.

²⁸ Эварницкий, Д.И. История запорожских Козаков. Т. II. Санкт-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1895. 624 с.+1 карта.

²⁹ Эварницкий, Д.И. История запорожских Козаков (1686-1734). Т. III. Санкт-Петербург: Типография П.И. Бабкина, 1897. 1+ГУ + 646 с.

³⁰ Эварницкий, Д.И. По следам запорожцев. Санкт-Петербург: Типолитография П.И. Бабкина, 1898. 324с.

³¹ Эварницкий, Д.И. Святки в Малороссии. *Детское чтение*. 1898. № 1. С. 36-46.

³² Эварницкий, Д.И. История запорожских козаков. Второе исправленное и дополненное издание. Том I. Москва, 1900. 746 с.

³³ Эварницкий, Д.И. Забытый украинский философ Сковорода. *Детское чтение*. 1900. № 6.

³⁴ *Из украинской старины*: Альбом /Рисунки акад. С.И. Васильковского и Н.С. Самокиша. Пояснительный текст проф. Д.И. Эварницкого. Санкт-Петербург: Изд. А.Ф. Маркса, 1900. VIII+98 с. + 20 табл.

³⁵ Эварницкий, Д.И. Наша доля – божа воля: Повість. *Киевская старина*. 1901. Т. I. С. 81-114; Т. II. С. 234-282; Т. III. С. 426-460; Т. IV. С. 50-96.

³⁶ Эварницкий, Д.И. Свирговский, Ружинский и Подкова. *Детское чтение*. 1902. № 4. С. 673-686.

³⁷ Эварницкий, Д.И. Гетман Криштоф Косинский. *Детское чтение*. 1903. № 1. С. 90-99.

³⁸ Эварницкий, Д.И. Источники для истории запорожских козаков. Т. I. Владимир: Типолитография губернского правления, 1903. I+II, 1+1072 с.

запорожских козаков» Т.П³⁹, «Малороссийские народные песни, обранные в 1878-1905 гг.»⁴⁰, «За чужий гріх: Повість»⁴¹, «У бурсу! У бурсу! У бурсу!»⁴², «Русалчине озеро: Из записної книжки старого стрільця П.К. Д'яковича»⁴³, «Вечірні зорі: з поетичного доробку [репринтне видання 1910 р.]»⁴⁴, «Де люде, там і лихо: Повість»⁴⁵, «Поміж панами. Малюнки з життя»⁴⁶, «Все йде, все минає: Вірш»⁴⁷, «Горе орла: Вірш»⁴⁸, «До портрета М.В. Закревського»⁴⁹, «Т.Г. Шевченкові: Вірш»⁵⁰, «Запорожцы в поэзии Т.Г. Шевченко»⁵¹, «Словник української мови»⁵², «Дніпрові пороги: Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом»⁵³, «Моя перша зустріч з Л. Толстим»⁵⁴, «До історії степової України»⁵⁵, «Шевченко і Рєпін»⁵⁶, «Ю. Рєпін про Т.Г. Шевченка»⁵⁷.

³⁹ *Эварницкий, Д.И.* Источники для истории запорожских козаков. Т. II. Владимир, 1903. 1+1, 1073-2107+122 с.

⁴⁰ *Эварницкий, Д.И.* Малороссийские народные песни, собранные в 1878-1905 гг. Екатеринослав, 1906. XI + 772 + III с.

⁴¹ *Эварницкий, Д.И.* За чужий гріх: Повість. Екатеринослав: Типография губернского правления, 1907. 461 с.

⁴² *Эварницкий, Д.И.* У бурсу! У бурсу! У бурсу! Екатеринослав, 1908. 64 с.

⁴³ *Эварницкий, Д.И.* Русалчине озеро: Из записної книжки старого стрільця П.К. Д'яковича. Рада. 1909. 8. III.

⁴⁴ *Яворницький, Дмитро.* Вечірні зорі: з поетичного доробку [репринтне видання 1910 р.] /упорядн. Я. Тимошенко; вступ. ст. Н. Василенко, А. Поповський; ком. Я. Тимошенко, Н. Василенко. 3-тє вид., доповн. Дніпро: Герда, 2020. 152 с.

⁴⁵ *Эварницкий, Д.И.* Де люде, там і лихо: Повість. Катеринослав, 1911. 79 с.

⁴⁶ *Эварницкий, Д.И.* Поміж панами. Малюнки з життя. Катеринослав, 1911. 283 с.

⁴⁷ *Эварницкий, Д.И.* Все йде, все минає: Вірш [Пам'яті Л.В. Сохачевської]. *Дніпрові хвилі*. 1911. №15.

⁴⁸ *Эварницкий, Д.И.* Горе орла: Вірш. *Дніпрові хвилі*. 1911. № 23-24. С. 309.

⁴⁹ *Эварницкий, Д.И.* До портрета М.В. Закревського. *Дніпрові хвилі*. 1911. № 16-17.

⁵⁰ *Эварницкий, Д.И.* Т.Г. Шевченкові: Вірш. *Дніпрові хвилі*. 1911. № 10. С. 135-136.

⁵¹ *Эварницкий, Д.И.* Запорожцы в поэзии Т.Г. Шевченко. Екатеринослав: Типография губернского земства, 1912. 1+58 с.

⁵² *Яворницький, Д.И.* Словник української мови. Т. I. А–К. Катеринослав: Вид-во «Слово», 1920. IV+412 с.

⁵³ *Яворницький, Д.И.* Дніпрові пороги: Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом. Харків: Державне вид-во України, 1928. 76 с.+22 арк.

⁵⁴ *Яворницький, Д.И.* Моя перша зустріч з Л. Толстим. *Життя й революція*. 1928. Кн. X. С. 74-82.

⁵⁵ *Яворницький, Д.И.* До історії степової України. Дніпропетровськ, 1929. 536 + XIV с.

⁵⁶ *Яворницький, Д.И.* Шевченко і Рєпін. *Пам'яті Т.Г. Шевченка*. Дніпропетровськ, 1939. С. 130-133.

⁵⁷ *Яворницький, Д.И.* Ю. Рєпін про Т.Г. Шевченка. *Образотворче мистецтво*. 1939. №2-3. С. 70.

1.2. Історіографія дипломної роботи

Основним історіографічним джерелом дипломної роботи стала книга Абросимової С.В. та Парамонова А.Ф. «Дмитро Яворницький та його родовід»⁵⁸, в якій на значному масиві архівних матеріалів Абросимова С.В. та Парамонов А.Ф. реконструювали родовід академіка Дмитра Яворницького та ґрунтовно висвітлили його біографію.

У написанні дипломної роботи ми використали статтю Кочергіна І.О. «Рід та родина Дмитра Івановича Яворницького»⁵⁹, Парамонова А.Ф. «К истории рода Яворницких»⁶⁰, працю Абросимової С.В. та Ченцової Н.В. «Володимир Антонович і Дмитро Яворницький: до історії наукових і особистих взаємин»⁶¹, дослідження Бойко А., Бровко А., Бровко Б., Іваннікова Л. «Яків Новицький – це видатний дослідник і громадський діяч Запорізького краю»⁶², передмову Валерія Смолія «Літопис українського козацтва» до 1 тому «Історії запорозьких козаків» Дмитра Яворницький⁶³, працю Олійник-Шубравської М. «50 листів Д.І. Яворницького до Я.П. Новицького»⁶⁴, праці Авчинникова А.Г. «Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий. К 30-летию литературно-ученой

⁵⁸ Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2009. 112 с.

⁵⁹ Кочергін, І.О. Рід та родина Дмитра Івановича Яворницького. Січеславський альманах. Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2006. Вип.2. С. 59-64.

⁶⁰ Парамонов, А.Ф. К истории рода Яворницких. Харьковский исторический альманах. 2004. Весна-літо. С.110-113.

⁶¹ Абросимова, С.В., Ченцова, Н.В. Володимир Антонович і Дмитро Яворницький: до історії наукових і особистих взаємин. Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Дніпропетровськ: НГУ, 2008. Вип. 5. С. 35-41.

⁶² Бойко, Анатолій, Бровко, Алла, Бровко, Борис, Іваннікова, Людмила. Яків Новицький – це видатний дослідник і громадський діяч Запорізького краю. Запоріжжя: АА Тандем, 2007.

⁶³ Смолій, В.А. Літопис українського козацтва. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Київ: Наук. думка, 1990.

⁶⁴ Олійник-Шубравська, М. 50 листів Д.І. Яворницького до Я.П. Новицького. Наука і суспільство. 1988. № 6-9, 11. 52 с.

деятельности»⁶⁵, Гребінник Т.О. «Обласний музей ім. О.М. Поля і проблема створення сільськогосподарського музею у Катеринославі»⁶⁶, Журби О.І. «Діяльність Д. І. Яворницького в катеринославській «Просвіті»»⁶⁷, Скупейко Л. «Художня проза Д.І. Яворницького»⁶⁸.

Вивчений нами масив джерел та літератури дозволив дослідити тему дипломної роботи.

⁶⁵ Авчинников, А.Г. Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий. К 30-летию литературно-ученой деятельности. Екатеринослав: Типография губернского правления, 1914. С. 10-16.

⁶⁶ Гребінник, Т.О. «Обласний музей ім. О.М. Поля і проблема створення сільськогосподарського музею у Катеринославі». *Музей і місто: музеєзнавчі аспекти збереження і відтворення своєрідності міської культури*. (Матеріали обласної наук. конф., присвяченої 225-річчю м. Дніпропетровська). Дніпропетровськ, 2003. 134 с. <https://www.museum.dp.ua/uk/article0148-2/>

⁶⁷ Журба, О.І. Діяльність Д. І. Яворницького в катеринославській «Просвіті». *Питання історії України: історико-культурні аспекти*. Дніпропетровськ, 1993. С. 80-88.

⁶⁸ Скупейко, Лукаш. Художня проза Д.І. Яворницького. *Київська старовина*. 1996. № 1. С. 19-27.

РОЗДІЛ 2

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО У 1855 – 1881 РР.

2.1. Батьки, рід, родовід, родина, дитинство, початкова освіта Дмитра Яворницького

Дмитро Іванович Яворницький народився 7 листопада (26 жовтня за ст. ст.) 1855 р. в селі Сонцівка Харківського повіту Харківської губернії (нині с. Борисівка Харківського району Харківської області)⁶⁹.

Село Сонцівка дістало назву від прізвища поміщика Сонцева, було розташоване на межі Курщини та Харківщини. Через село протікала невеличка річка Липчик. Поблизу села був чудовий сад. Селяни відзначалися працьовитістю, огрядністю, займалися землеробством, садівництвом і вівчарством. Любов до мальовничої співучої Сонцівки Дмитро Іванович проніс крізь усе життя⁷⁰.

Батько Дмитра Яворницького – Іван Якимович Яворницький (1827–1885) походив із збіднілого дворянського роду, родоначальник якого належав до козацької старшини⁷¹.

За свідченням Дмитра Яворницького, від діда і прадіда він був панського коліна. Свій родовід вчений виводив від панів з Галичини, які з часом оселилися в Зміївському повіті на Харківщині у книзі «По следам запорожцев»⁷².

Дмитро Іванович пояснював, що за гербовником дворянських родів царства Польського, виданому в 1853 р., у Варшаві, відомо вісім панів Яворницьких. З Галичини одна гілка цієї фамілії перейшла, мабуть, вже після гетьмана Богдана

⁶⁹ *Абросимова, С.В., Пармонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 10.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само.

⁷² *Яворницький, Д.И.* По следам запорожцев. С. 199.

Хмельницького, у теперішню Харківську губернію і там осіла гніздом поблизу річки Сіверського Дінця, Зміївського повіту. В новій батьківщині частина цієї фамілії залишилася у дворянському стані, частина перейшла в духовництво, а частина у міщанство⁷³.

Дід Дмитра Івановича, Яким Федорович Яворницький, належав до духовництва і володів невеличким хутором «Яворницький» в Зміївському повіті Харківської губернії. Згодом вчений успадкував цей хутір.

Батько Дмитра Яворницького, Іван Якимович, належав до духовництва. Його останнім місцем служби було село Сонцівка, де він був дяком. За словами Дмитра Яворницького, його батько був «грамотій-самоучка», добра і розумна людина, не вчивсь ні в якій школі, а сам із себе вивчивсь писати і читати.

Мати Ганна Матвіївна Терновська (1830 – 1916) була простою селянкою. Сім'я жила бідно, в простій селянській хаті⁷⁴.

Походження прізвища Яворницький Дмитро Яворницький пояснював від «явора» або «яворника», що його дід і батько своє прізвище писали Яворницький. У школі Дмитрові хтось до прізвища додав літеру «Е» і вийшло Еварницький. На переважній більшості друкованих праць вченого стоїть прізвище «Еварницький». Вперше «Яворницький» зустрічається в статтях 1890 р., що були надруковані в «Екатеринославских губернских ведомостях» з подвійним підписом: «Еварницький – Яворницький». У 1886 р. в листі до редактора першого українського історичного журналу «Киевская старина» Федора Лебединцева Дмитро Яворницький прохав, щоб його статті підписували саме подвійним прізвищем «Д.І. Еварницький (Д.І. Яворницький)». І пояснював: «Я хочу сказати цим, що я не лях, а українець»⁷⁵.

⁷³ Абросимова, С.В., Пармонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. С. 10-11.

⁷⁴ Там само. С.11.

⁷⁵ Лист Д.І. Яворницького до В.Л. Левицького. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. С. 104.

Проте на всіх наступних працях знову стоїть «Еварницький». Після 1905 р. вчений вживав або подвійний підпис, або просто «Яворницький» і зовсім рідко «Еварницький». За радянських часів Дмитро Іванович іменував себе тільки «Яворницьким». В листуванні з рідними та друзями прізвище «Яворницький» вчений почав вживати набагато раніше, ніж у друкованих працях, ще у 1884 р.⁷⁶

Кочергін І.О. у статті «Рід та родина Дмитра Івановича Яворницького» на підставі опублікованих праць дослідників біографії Дмитра Яворницького та архівних джерел зробив спробу комплексно висвітлити історію роду Яворницьких, а також родинні стосунки Дмитра Яворницького⁷⁷.

Харківський краєзнавець Парамонов А.Ф. на основі архівних джерел відзначив, що родоначальником священницького роду Яворницьких є дворянин Олексій Яворницький, який у 1793 р. був висвячений на священника Архангело-Михайлівської церкви слободи Лиман Зміївського повіту⁷⁸. Олексій Яворницький був одружений з Євдокією Яківною Любицькою, яка походила з відомого на Слобожанщині старшинського роду Любицьких. Її дід Роман Любицький згідно з ревізією 1713 р. обіймав посаду Бишкінського сотника в Ізюмському полку⁷⁹. Вдова Олексія Яворницького у 1819 р. разом з дітьми влаштувала хутір Яворницький на землях слободи Гомольша, оскільки землі слободи Лиман відійшли до військових поселень⁸⁰. Олексій та Євдокія Яворницькі мали трьох дітей: Федір, Олександр та ще один син, ім'я якого в документах не зазначено.

Олександр Олексійович після закінчення Харківського колегіуму з 1814 р. був дияконом Василівської церкви села Ястребиного Сумського повіту, у 1821 р.

⁷⁶ Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. С. 11.

⁷⁷ Кочергін, І.О. Рід та родина Дмитра Івановича Яворницького. С. 59-64.

⁷⁸ Парамонов, А.Ф. К истории рода Яворницких. С.110-113.

⁷⁹ Кочергін, І.О. Рід та родина Дмитра Івановича Яворницького. С. 59.

⁸⁰ Там само. С. 60.

Парамонов, А.Ф. К истории рода Яворницких. С.110.

став священником Покровської церкви села Писарівки⁸¹. Олександр був одружений з Катериною Іванівною з якою мав двох дітей Якіма і Ганну.

Федір Олексійович Яворницький (прадід Дмитра Івановича Яворницького) народився приблизно у 1779 р. З 1793 р. по 1802 р. навчався в Харківському колегіумі, який не закінчив через одруження з донькою священника Тетяною Євдокимівною Лавровською. Після одруження Федір був призначений дияконом Преображенської церкви слободи Петровської, де свого часу священником був батько його дружини⁸². У 1807 р. батько Федора Яворницького уступив йому місце священника в селі Лиман, де він служив до 1833 р. У Федора і Тетяни Яворницьких було шестеро дітей: Яким, Максим, Микола, Степан, Марія, Олена. Максим Федорович Яворницький вчився в Харківському колегіумі. З 1829 р. він служив священником Дмитрівської церкви села Моначиновки Куп'янського повіту, з 1836 р. – паламарем Петропавлівської церкви села Рубіжного Вовчанського повіту⁸³. Максим Федорович Яворницький був одружений з Параскевою Василівною, від якої мав дітей: Федора, Василя, Олександру⁸⁴. Микола Федорович Яворницький у 1832 р. покинув духовне звання і через рік вступив до Харківського університету за власний кошт⁸⁵. Через півстоліття його внучатий небіж Дмитро Яворницький піде по його стопах і досягне на новому поприщі значних успіхів.

Дід Дмитра Яворницького Яким Федорович продовжив справу своїх предків на священницькій ниві. За сімейною традицією він навчався у Харківському колегіумі, з якого у 1826 р. був відрахований через посередні знання і призначений до Дмитрівської церкви міста Харкова. У 1837 р. його перевели на службу в Архангело-Михайлівську церкву села Колупаївки Харківського повіту.

⁸¹ *Парамонов, А.Ф.* К истории рода Яворницких. С.110-111.

⁸² Там само. С.110.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само. С.111.

⁸⁵ Там само. С.112.

Харківський єпископ характеризував його як здібного і вправного в читанні і співах церковнослужителя⁸⁶. Яким був одружений двічі: першу дружину звали Надія, другою була донька міщанина Ганна Микитівна. Від двох дружин Яким мав 8 дітей: Івана, Федора, Данила, Євдокію, Феоктиста, Глафіру, Анастасію, Григорія. Сини Якіма Яворницького Іван, Федір та Данило набули духовних звань і продовжували справу предків. Молодший син Григорій (1861 р.н.) пішов на цивільну службу. Він служив у поштовому відомстві. Саме з Григорієм Якимовичем тривалий час листувався Дмитро Яворницький⁸⁷.

Батько Дмитра Яворницького – Іван Якимович Яворницький (1827–1885) – був старший син Якіма і Надії Яворницьких. Він не навчався у Харківському колегіумі, освіту отримав вдома. Відсутність освіти не дозволила Івану Яворницькому посісти місце священника, вище посади дяка він так і не піднявся. У 1843 р. він був призначений паламарем в Різдвяно-Богородицьку церкву села Уди Харківського повіту. У 1845 р. Іван Яворницький був переведений паламарем в Миколаївську церкву села Липці того ж повіту, а 20 січня 1849 р. призначений дячком до Івано-Богословської церкви села Сонцівка⁸⁸. Так батько Дмитра Яворницького опинився в Сонцівці, де й народився майбутній вчений. Одружений був Іван Якимович Яворницький на доньці священника Ганні Матвіївні Тернавській (1827–1916). У Якіма і Ганни Яворницьких народилося лише двоє дітей: Горпина (Агрипина) і Дмитро⁸⁹.

Як відзначає Кочергін І.О., життя Івана Якимовича Яворницького стало свідченням того, що рід Яворницьких втрачав свою енергетику і силу. Якщо дворянин Олексій Яворницький був освіченою людиною і поважним священником, то його правнук Іван Яворницький був малограмотним простим дячком. Іван

⁸⁶ *Парамонов, А.Ф.* К истории рода Яворницких. С.111.

⁸⁷ Там само. С.112.

⁸⁸ *Кочергін, І.О.* Рід та родина Дмитра Івановича Яворницького. С. 61.

⁸⁹ Там само.

Яворницький, як і багато інших сільських священнослужителів в Україні, залишився б невідомим для істориків, якби не його видатний син⁹⁰.

Дитинство Дмитра Яворницького пройшло у скрутних умовах матеріальних нестатків. Батько Іван Якимович намагався дати синові освіту, залучав його до читання. Зимовими вечорами сім'я збиралася у маленькій хатинці, батько по складах читав дітям книжки. Мати пряла, Дмитро з сестрою Горпиною лежали на печі й захоплено слухали батька. Особливе враження справив на маленького Дмитра безсмертний твір Миколи Гоголя «Тарас Бульба». Образ козака Тараса глибоко запав у душу шестирічного хлопчика. Він ридав над долею козака Тараса Бульби. Відтоді й назавжди закохався Дмитро в історію легендарної Запорозької Січі та її славетних лицарів. Батьківське читання змінювалося піснями, що їх чудово співала мати. Чудовий голос мав і батько. Музично обдарованим виявився і Дмитро. Згодом він почав записувати пісні в рідній Сонцівці. Саме з цих записів й розпочалася дослідницька діяльність вченого. Але для цього треба було багато вчитися⁹¹. Початкову освіту Дмитро Яворницький здобув у рідному селі.

Підсумуємо. Ми дослідили життєвий шлях Дмитра Яворницького від народження в 1855 р. до 1867 р., розглянули його рід та родину, родовід, батьків, дитинство, початкову освіту Дмитра Яворницького.

Батько Дмитра Яворницького – Іван Якимович Яворницький походив із збіднілого дворянського роду, родоначальник якого належав до козацької старшини. Дмитро Яворницький від діда і прадіда був панського роду, свій родовід він виводив від панів з Галичини, які з часом оселилися в Зміївському повіті на Харківщині, за гербовником дворянських родів царства Польського, виданому в 1853 р., у Варшаві, відомо вісім панів Яворницьких. З Галичини одна гілка цієї фамілії перейшла у Харківську губернію і осіла там, частина фамілії

⁹⁰ Кочергін, І.О. Рід та родина Дмитра Івановича Яворницького. С. 61.

⁹¹ Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. С. 11.

залишилася у дворянському стані, частина перейшла в духівництво, а частина у міщанство. Дід Дмитра Івановича, Яким Федорович Яворницький, належав до духівництва і володів невеличким хутором «Яворницький» в Зміївському повіті Харківської губернії, який згодом вчений успадкував. Батько Дмитра Яворницького, Іван Якимович, належав до духівництва, служив дяком у селі Сонцівка, був «грамотій-самоучка», добра і розумна людина, сам навчився писати і читати. Мати Ганна Матвіївна Терновська була простою селянкою. Сім'я жила бідно, в простій селянській хаті.

Дитинство Дмитра Яворницького пройшло у скрутних умовах матеріальних нестатків. Батько Іван Якимович намагався дати синові освіту, залучав його до читання, батько по складах читав дітям книжки. Особливе враження справив на маленького Дмитра твір Миколи Гоголя «Тарас Бульба», образ козака Тараса глибоко запав в душу, він назавжди закохався в історію легендарної Запорозької Січі та її славетних лицарів. Початкову освіту Дмитро Яворницький здобув у рідному селі.

2.2. Навчання Дмитра Яворницького в Харківському повітовому училищі (1867 – 1873), Харківській духовній семінарії (1874 – 1877), Харківському університеті (1877 – 1881)

У 1867 р. у 12 років Дмитро почав навчатися в Харківському повітовому училищі, куди потрапив випадково, завдяки дружбі із сином власника економії в Сонцівці. Барчук не хотів їхати вчитися сам, і тоді поміщик разом із сином послав на свої гроші вчитися й Дмитра⁹².

У Харківському повітовому училищі Дмитро вивчав російську і латинську мови, географію, історію, закон божий, інші предмети. Учнів знайомили з літописними творами, давнім епосом, філософськими трактатами. Дмитро мав успіхи у словесності. Викладачі відзначали його письменність, «легкість і свіжість у викладанні думок». По закінченні училища він повернувся додому.

У 1874 р. він поступив до Харківської духовної семінарії за наполяганням батька. Однак священницький сан, косність та схоластика, що панували в семінарії, не приваблювали романтичного допитливого юнака, закоханого в історію рідного краю, в народні звичаї та фольклор⁹³.

Провчившись три роки в Харківській духовній семінарії, Дмитро залишив її. У 1877 р. у 22 роки він вступив до історико-філологічного факультету Харківського університету, який на той час вважався «Слобожанськими Афінами», уславився ідеями слов'янського відродження, розквітом романтизму, піднесенням зацікавленості до етнографії, фольклору⁹⁴.

Навчання Дмитра в Харківському університеті в 1877 – 1881 рр. припало на період, коли після Емського указу 1876 р. значно посилив тиск на українське

⁹² *Абросимова, С.В., Пармонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 11.

⁹³ Там само. С. 12.

⁹⁴ Там само.

друковане слово, було заборонено будь-які видання українською мовою. Небезпечно було виявляти симпатії до української мови, літератури, історії та популяризувати її. Цей період став часом апогею народницького руху. Студентство було однією з його провідних сил. Студентські заворушення призводили до тимчасового закриття університетів і припинення навчання, зокрема і Харківського університету⁹⁵.

Вимушені канікули Дмитро проводив удома, допомагав батькам, відпочивав, бо був слабкий здоров'ям з дитинства і часто хворів. У рідній Сонцівці він збирав фольклорний матеріал, записував пісні, які співали мати та односельці. Декілька записаних Дмитром пісень в студентські роки пізніше опублікував його студентський товариш, майбутній професор Харківського університету Михайло Халанський (1857 – 1910). З ним Дмитро під час навчання жив в одній кімнаті та ділив студентську їжу⁹⁶.

Студентські роки навчання позначилися пристрасном зацікавленням історії запорозького козацтва. На другому курсі Дмитро обрав тему дослідження: «Виникнення та устрій Запорозького коша», по якій вивчав літературу та розшукував джерала.

Становлення Дмитра Яворницького як вченого відбувалося під впливом прогресивних професорів Харківського університету, українських патріотів Олександра Опанасовича Потебні (1835–1891) та Миколи Федоровича Сумцова (1854 – 1922)⁹⁷.

⁹⁵ *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 12.

⁹⁶ *Эварницкий, Д.И.* Песни из Харьковской губернии. Халанский М. Образцы народного говора южной части Курской и северной – Харьковской губернии. Песни сообщены из Курской губ. г. Зиборовским, учителем народного училища, из Харьковской – студентом университета г. Эварницким *Русский филологический вестник*. Варшава, 1882. Т. 7. С. 78-85.

Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. С. 12.

⁹⁷ Там само. С. 12.

Видатний український філолог Олександр Потебня залучив Дмитра до участі в студентському гуртку з вивчення історії, побуту та звичаїв народу.

Стосунки між учителем та учнем були дуже доброзичливими. Дмитро був в родині Олександра Потебні частим гостем. Вчитель допоміг йому влаштуватися на роботу в одну з харківських гімназій⁹⁸.

Видатний український етнограф, фольклорист, прогресивний громадський діяч Микола Федорович Сумцов (1854 – 1922) став колегою і другом Дмитра.

Однолітки за віком, вони радилися, підтримували, допомагали один одному в житті й творчості. Їх пов'язували спільні наукові інтереси, співпадали й їхні дослідницькі методи.

Дмитро Яворницький захоплення фольклором, нахил до збирання, записування та публікації пам'яток усної народної творчості перейняв від своїх учителів, до яких ставився з глибокою вдячністю та повагою. Образ О.О. Потебні він відобразив в автобіографічному романі «За чужий гріх»⁹⁹.

М.Ф. Сумцову він присвятив вірш «Працівнику за Україну», який увійшов до збірки поезій «Вечірні зорі» (1910 р.)¹⁰⁰.

Підсумуємо. Ми розглянули 1867 – 1881 роки навчання Дмитра Яворницького в Харківському повітовому училищі в 1867–1873 рр., Харківській духовній семінарії в 1874–1877 рр., Харківському університеті в 1877–1881 рр.

Узагальнимо. Ми дослідили життєвий шлях Дмитра Яворницького від народження в 1855 р. до 1881 р., розглянули його рід та родину, родовід, батьків, дитинство, початкову освіту, вивчили роки навчання Дмитра Яворницького в Харківському повітовому училищі в 1867–1873 рр. та Харківській духовній

⁹⁸ *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 13.

⁹⁹ *Яворницький, Д.І.* За чужий гріх. Катеринослав: тип. Губернского Правления, 1909. 454 с.

¹⁰⁰ *Яворницький, Дмитро.* Вечірні зорі: з поетичного доробку [репринтне видання 1910 р.] /упорядн. Я. Тимошенко; вступ. ст. Н. Василенко, А. Поповський; ком. Я. Тимошенко, Н. Василенко. 3-тє вид., доповн. про: Герда, 2020. 152 с.

семінарії в 1874–1877 рр., вивчили період навчання Дмитра Яворницького у Харківському університеті в 1877–1881 рр.

Студентські роки навчання позначилися пристрасном зацікавленням історією запорозького козацтва. Становлення Дмитра Яворницького як вченого відбувалося під впливом прогресивних професорів Харківського університету, українських патріотів Олександра Опанасовича Потебні та Миколи Федоровича Сумцова, від яких Дмитро Яворницький перейняв захоплення фольклором, нахил до збирання, записування та публікації пам'яток усної народної творчості.

РОЗДІЛ 3

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО У 1881 – 1920 РР.

3.1. Наукова діяльність Дмитра Яворницького у Харківський період життя в 1867/1883 – 1885 рр.

Наукова праця Дмитра Яворницького у Харківський період його життя у 1867/1883–1885 рр. (як позаштатного стипендіата Харківського університету для підготовки до професорського звання, перші експедиції Дмитра Яворницького у Південну Україну, Катеринославщину Херсонщину в дослідженні козацької теми)

Наукова праця Дмитра Яворницького як позаштатного стипендіата Харківського університету для підготовки до професорського звання.

Харківський період життя Дмитра Яворницького почався у 12 років, коли він приїхав до міста і почав навчання в Харківському повітовому училищі 1867–1873 рр, потім у Харківській духовній семінарії 1874–1877 рр., згодом у Харківському Університеті у 1877–1881 рр. Про ці роки життя та навчання Дмитра Яворницького ми розповіли у попередніх підрозділах.

Завершуючи навчання в університеті Дмитро Яворницький остаточно вирішив присвятити своє життя науці, дослідженню історії запорозького козацтва. Як винятково обдарований студент він був у 1881 р. залишений позаштатним стипендіатом для підготовки до професорського звання. Почалися випробування. Замість обраної Дмитром теми, йому запропонували досліджувати історію Фінляндії. Вчений згадував, як попечитель харківського навчального округу генерал-лейтенант Максимович у категоричній формі заявив початківцю: «Ваші запорожці нам не потрібні. Пишіть про Фінляндію». Молодий вчений виявив

принциповість, не відмовився від обраної ще в студентські роки теми з історії запорозького козацтва, що належала до крамольних, за це пізніше його було позбавлено стипендії. Друзі, Михайло Халанський та Микола Липенський, по закінченні університету поїхали викладати у Білгород та Суми¹⁰¹.

Дмитро Яворницький залишившись без засобів для існування. За допомогою Олександра Потебні, інших харківських знайомих, він влаштувався викладачем історії у Третю чоловічу гімназію і в жіночу гімназію Н. Григорцевич¹⁰².

Перші експедиції Дмитра Яворницького у Південну Україну, на Катеринославщину та Херсонщину в дослідженні козацької теми.

За порадою Олександра Потебні й Михайла Сумцова, Дмитро вирушив у Південну Україну, на Катеринославщину та Херсонщину, де свого часу існувала Запорозька Січ.

Починаючи з 1882 р., протягом 50 років майже кожного літа Дмитро Яворницький мандрував землями колишніх Запорозьких вольностей, проводив археологічні розкопки, записував пісні, перекази, розповіді нащадків запорозьких козаків, знайомився з місцевими старожилами та власниками приватних колекцій, досліджував ландшафт і природні умови Запорозького краю, перепливав на дубах Дніпрові пороги, неодноразово ламав руку, тонув у Дніпрі, був засипаний землею в кургані¹⁰³.

Дослідницька захопленість й спрямованість Дмитра Яворницького долали усі перепони. З ентузіазмом Дмитро писав Федору Лебединцеву у квітні 1884 р., що він проїхав усі Дніпрові пороги, «от первого до последнего, в лодке, причем едва не поплатился и жизнью. Не забудьте, что я лажу в Запорожье уже три года

¹⁰¹ *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 14.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Там само.

подряд, что я производил там раскопки, вскрыл 24 могилы, нашел в них много разных вещей, видел много разных запорожских портретов, выкопал запорожца с усами, трубкой и пр.»¹⁰⁴.

У мандрах запорозькими землями супутником і приятелем Дмитра Яворницького був історик, фольклорист, археолог, викладач Яків Павлович Новицький (1847–1925), який понад 30 років досліджував о. Хортицю, Великий Луг, руїни всіх Запорозьких Січей, здійснював тривалі походи по Катеринославщині, ретельно опрацьовував місцеві архіви. На о. Хортиці та в околицях Олександрівська він розкопав більше 100 курганів. Створив детальну карту о. Хортиці, яку використав Дмитро Яворницький у своїх працях. Яків Новицький зібрав унікальну колекцію артефактів козацької доби: запорозьких ікон, люльок, картин, інших цінностей, яку згодом передав до музею Олександра Поля (тепер Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького); зафотографував майже всі церкви Олександрівського повіту, хрести та інші пам'ятки, історичні краєвиди, могили, урочища, Дніпрові скелі, пороги, вікові дуби тощо. 1913 р. в приміщенні Олександрівського земства був відкритий історичний музей, засновником якого та першим директором до 1925 р. був Яків Новицький (нині – Запорізький обласний краєзнавчий музей). В останні роки життя (1919–1925) Яків Павлович працював також завідувачем створеного ним архіву (тепер Державний історичний архів Запорізької області)¹⁰⁵.

Дмитро Яворницький та Яків Новицький стали найвідданішими, найщирішими друзями, однодумцями, колегами. Цих подвижників української історії об'єднувало багато спільного. Наука для обох була сенсом життя. У науці, за висловом Дмитра Яворницького, були його життя, його серце, його пристрасть,

¹⁰⁴ *Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького*. Вип. 4. С. 94.

¹⁰⁵ *Бойко, Анатолій, Бровко, Алла, Бровко, Борис, Іваннікова, Людмила*. Яків Новицький – це видатний дослідник і громадський діяч Запорізького краю. Запоріжжя: АА Тандем, 2007.

увесь запал його юності. Обидва були віддані рідній землі, наполегливо працювали на її користь, дуже шанували пам'ятки сивої давнини¹⁰⁶.

Дмитро Яворницький з натхненням писав Якову Новицькому: «Запорож'є, запорожці, Днепр, пороги, степ! Сколько в этих простых, мало сложных словах заключается для меня обаятельного, живого увлекательного смысла! Если бы мог я вместить в своей груди широкую и далекую степь, если бы мог я сладким поцелуем слиться со своим Днепром, никакого другого наслаждения не хотел бы на земле. Выше, глубже этого счастья для меня не существовало бы»¹⁰⁷.

Понад 40 років тривала дружба і творча співпраця між Дмитром Яворницьким і Яковом Новицьким. Вони постійно радилися, ділилися творчими планами, допомагали один одному у дослідженнях, збиранні колекцій, складанні топографічних карт Запорожжя, записуванні фольклору тощо. Надавали один одному матеріальну і моральну підтримку. З нетерпінням чекали вони зустрічі. Яків Павлович звав друга до Дніпра, до реліктових порогів, у степ, «де пісні та сопілка, куди рветься душа, де підіймається дух й забувається уся мерзота життя». Дмитро відгукувався на заклик приятеля: «Радуйся, мій друже коханий, буду у тебе, обніму тебе і наговорюсь з тобою, надивлюсь в твої ясні, добрі очі, може, вмісті і чкурнем куди в степ»¹⁰⁸.

Дмитро Яворницький залучав до своїх досліджень широкий аматорський загал, вчителів, лікарів, священників, управителів маєтків, статистиків, земських службовців, колекціонерів та ін. Усі вони «постачали» йому необхідну інформацію, сповіщали про археологічні знахідки, розшукували пам'ятки, записували з вуст народу пісні, думи, перекази тощо. Влітку 1884 р. Дмитро Яворницький через газету «Днепр» звернувся до населення Катеринославщини з

¹⁰⁶ *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 15.

¹⁰⁷ *Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького.* Вип. 4. С. 159.

¹⁰⁸ Там само. С. 170.

проханням надсилати йому усі матеріали, що стосуються історії запорозького козацтва. Ареал наукових подорожей вченого охоплював значну територію – Катеринославську, Херсонську, Таврійську, Полтавську, Чернігівську та Харківську губернії¹⁰⁹.

У 1883 р. Дмитро Яворницький одружився з учителькою музики харківського єпархіального жіночого училища Варварою Петрівною Кокіною, яку йому знайшла мати Ганна Матвіївна. Шлюб виявився невдалим, у 1885 р. стався розрив. Варвара Петрівна не змогла зрозуміти творчу захоплену наукою натуру Дмитра Яворницького, стати йому другом і помічницею. Дмитро Іванович дуже кохав її, болісно переживав розлучення, яке офіційно було оформлене лише через 30 років – у 1915 р.¹¹⁰

Головним для Дмитра Яворницького була наука, заняття якою допомагало пережити важкі, трагічні події в житті й здобути насолоду від творчого пошуку.

Література про перші експедиції Дмитра Яворницького у Південну Україну, Катеринославщину Херсонщину в дослідженні козацької теми.

Перші експедиції Дмитра Яворницького у Південну Україну, на Катеринославщину та Херсонщину в дослідженні козацької теми у 1882–1884 рр. та енергійні дослідження молодого вченого вже у 1883–1884 рр. знайшли втілення в серії статей історико-топографічного та фольклорного характеру. Статті були надруковані в періодичних виданнях Харкова, Катеринослава та Києва, в тому числі в першому українському історичному журналі «Киевская старина»¹¹¹.

¹⁰⁹ *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 16.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ *Еварницький, Д.И.* Жизнь запорожских Козаков по рассказу современника-очевидца. *Киевская старина*. 1883. Т. 7. № 11. С. 497-510.

Еварницький, Д.И. Число и порядок запорожских Сечей. *Киевская старина*. 1884. № 4. С. 589-608.

Еварницький, Д.И. Топографический очерк Запорожья. *Киевская старина*. 1884. № 5. С. 33-54; № 6. С. 177-200; № 7. С. 392-422.

Наукові здобутки молодого дослідника не залишилися поза увагою колег. У січні 1883 р. його обрали членом наукового Історико-філологічного товариства при Харківському університеті, яке очолював у 1878–1890 рр. професор О.О. Потебня. Це надало Дмитру Яворницькому новий імпульс до наукової праці. На підставі виявлених джерел вчений підготував серію публічних лекцій «Про запорозьких козаків». Перша лекція відбулася у Харкові 21 квітня 1884 р. Біржовий зал, де Дмитро Іванович читав лекції, кожного разу був переповнений. Протягом двох годин публіка насолоджувалася імпровізацією молодого вченого, який із захопленням, без конспекту читав лекції про любих його серцю степових лицарів. З цього моменту розпочалася активна популяризація Дмитром Яворницьким історії запорозького козацтва серед широкого громадського загалу. Незабаром його лекції відбулися у Катеринославі, Полтаві, Чернігові, Хоролі, Херсоні, Москві, Петербурзі та багатьох інших містах України і Росії. Лекції мали величезний успіх і зробили Дмитра Яворницького досить популярним¹¹².

Восени 1884 р. відбулося знайомство історика з корифеями українського театру Марком Кропивницьким, Миколою Садовським, Панасом Саксаганським, Марією Заньковецькою та ін.

Дмитро Яворницький підтримував міцні стосунки з діячами харківської «Громади», відомими вченими Олександром Потебнею, Михайлом Сумцовим, педагогом Дмитром Пильчиков, письменник і видавець Михайлом Лободовським та ін.¹¹³

На харківський період припадає дружба Дмитра Яворницького з відомим поетом Яковом Щогольєвим (1824–1898), який присвятив Дмитру Івановичу вірш «В степу». Ця дружба закінчилась досить трагічно. У Якова Щогольєва була високоталановита, музично обдарована дочка Єлизавета, яка чудово грала на арфі.

¹¹² *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 17.

¹¹³ Там само.

Гра Єлизавети на арфі «прикувала до неї і ум, і серце, і волю» Дмитра Яворницького. Вони покохали одне одного. Яків Щоголів віддав Єлизавету, проти її волі, заради титулу та багатства, за князя Шаховського. Єлизавета не вжилася з князем Шаховським і «покинула його все ж таки заради «козака Байди», як називав себе у дружньому колі Дмитро Яворницький. Єлизавета Яківна поїхала за Дмитром Яворницьким навіть у Середню Азію. Яків Щоголів прокляв і дочку, і тричі прокляв Дмитра Яворницького. На жаль, через короткий час між Дмитром Яворницьким і Єлизаветою Шаховською стався розрив¹¹⁴.

Окрім наукової діяльності, Дмитро Яворницький брав активну участь у громадському житті харківської інтелігенції. Восени 1884 р. з його ініціативи виникла ідея видати літературний збірник українською мовою. У той час заборони українського друкованого слова це був досить сміливий крок. Редагувати цей збірник мав також Дмитро Яворницький. Матеріальну підтримку обіцяв харківський аристократ Б. Філонов. Однак цей проект не здійснився¹¹⁵.

Важливою подією в житті Дмитра Яворницького став VI Археологічний з'їзд, що відбувся у серпні 1884 р. в Одесі. Вперше молодий вчений постав перед високим науковим форумом, на якому зібрався весь цвіт історичної науки Російської імперії. Дмитро Яворницький прочитав два реферати, котрі здобули високої оцінки з боку фахівців. На з'їзді відбулося його знайомство з провідними вченими, зокрема з Володимиром Боніфатійовичем Антоновичем¹¹⁶.

Саме починаючи з цього з'їзду Дмитро Яворницький вважав себе археологом. 30 квітня 1885 р. він був обраний членом-кореспондентом Московського археологічного товариства¹¹⁷.

¹¹⁴ *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 17.

¹¹⁵ Там само. С. 18.

¹¹⁶ *Абросимова, С.В., Ченцова, Н.В.* Володимир Антонович і Дмитро Яворницький: до історії наукових і особистих взаємин. С. 35-41.

¹¹⁷ *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 18.

Повернувшись до Харкова вчений з натхненням продовжив дослідження. Проти над ним почали збиратися «хмари». Реакція 1880-х років позначилася на житті Харківського університету, зазнали тиску усі демократичні елементи. Енергійне дослідження і популяризація Дмитром Яворницьким крамольної історії запорозького козацтва, його активна громадська діяльність викликали вороже ставлення до нього з боку влади. Він потрапив в опалу, восени 1884 р. був обвинувачений в «українофільстві» і «сепаратизмі» й незабаром позбавлений професорської стипендії і звільнений з університету¹¹⁸.

«И не думал и не думаю быть сепаратистом, – пояснював Дмитро Яворницький. – Люблю клочок земли! Люблю потому, что не нахожу нигде другого утешения, люблю потому, что там есть широкий простор для моей раздольной природы, люблю потому, что в чистых речных водах своей Украины вижу печальный образ своей особы. Эх, знали бы люди, как тяжело мне жить на свете! Одно утешение – броситься в степь, углубиться в дни давно прошедшего времени... Так разве это сепаратизм?»¹¹⁹.

Не зважаючи на моральні та матеріальні страждання, Дмитро Яворницький не припинив наукових студій. У грудні 1884 р. він поїхав до Москви, з метою розшуку в московських архівах документів з історії козацтва. Тут він встановив творчі контакти з відомими істориками Д. Анучиним, І. Забеліним, Д. Гловайським, В. Ключевським, М. Ковалевським, С. Усовим та ін.¹²⁰

Підсумуємо. Ми проаналізували Харківський період життя та діяльності Дмитра Яворницького у 1867/1883 – 1885 рр., розглянули роботу Дмитра Яворницького – позаштатного стипендіата Харківського університету для підготовки до професорського звання, вивчили інформацію про перші експедиції

¹¹⁸ *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 19.

¹¹⁹ *Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького.* Вип. 4. С. 112-113.

¹²⁰ *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 19.

Дмитра Яворницького в дослідження козацької теми у Південну Україну, на Катеринославщину та Херсонщину, де свого часу існувала Запорозька Січ. Починаючи з 1882 р., протягом 50 років майже кожного літа Дмитро Яворницький мандрував землями колишніх Запорозьких вольностей, проводив археологічні розкопки, записував пісні, перекази, розповіді нащадків запорозьких козаків, знайомився з місцевими старожилами та власниками приватних колекцій, досліджував ландшафт і природні умови Запорозького краю, перепливав на дубах Дніпрові пороги, неодноразово ламав руку, тонув у Дніпрі, був засипаний землею в кургані. У мандрах запорозькими землями супутником і приятелем Дмитра Яворницького був історик, фольклорист, археолог, викладач Яків Новицький, який понад 30 років досліджував о. Хортицю, Великий Луг, руїни всіх Запорозьких Січей, здійснював тривалі походи по Катеринославщині, ретельно опрацьовував місцеві архіви. Дружба і наукова співпраця науковців тривала понад сорок років.

Результатом експедицій Дмитра Яворницького у Південну Україну, на Катеринославщину та Херсонщину в дослідженні козацької теми у 1882–1884 рр. стало написання серії статей історико-топографічного та фольклорного характеру, надрукованих в періодичних виданнях Харкова, Катеринослава, Києва, журналі «Киевская старина». Наукові здобутки посприяли його обранню членом наукового Історико-філологічного товариства при Харківському університеті.

На підставі виявлених джерел Дмитро Яворницький підготував серію публічних лекцій «Про запорозьких козаків», які із захопленням читав у Харкові, Катеринославі, Полтаві, Чернігові, Хоролі, Херсоні, Москві, Петербурзі, багатьох містах України і Росії. Лекції мали величезний успіх і зробили Дмитра Яворницького досить популярним.

Науковець познайомився з корифеями українського театру Марком Кропивницьким, Миколою Садовським, Панасом Саксаганським, Марією

Заньковецькою. Дмитро Яворницький підтримував міцні стосунки з діячами харківської «Громади», Олександром Потебнею, Михайлом Сумцовим, Дмитром Пильчиков, Михайлом Лободовським та ін. Дмитро Яворницький брав активну участь у громадському житті харківської інтелігенції.

На VI Археологічному з'їзді у серпні 1884 р. в Одесі молодий вчений прочитав два реферати по темі козаччини, познайомився з провідними вченими, зокрема з Володимиром Антоновичем. Від тоді Дмитро Яворницький вважав себе археологом, у 1885 р. він був обраний членом-кореспондентом Московського археологічного товариства.

Енергійне дослідження і популяризація Дмитром Яворницьким крамольної історії запорозького козацтва, його активна громадська діяльність викликали вороже ставлення до нього з боку влади. Він потрапив в опалу, восени 1884 р. був обвинувачений в «українофільстві» і «сепаратизмі», позбавлений професорської стипендії і звільнений з університету.

3.2. Наукова діяльність Дмитра Яворницького у Петербурзький період життя (1885 – 1892 рр.)

У січні 1885 р. вчений здійснив подорож до Петербурга, де познайомився з діячами великого і впливового українського земляцтва. Доленосне значення для нього мала зустріч з видатним істориком Миколою Івановичем Костомаровим (1817 – 1885), який справив надзвичайне враження на Дмитра Яворницького. «На меня он произвел необыкновенно чарующее впечатление, – ділився своїм враженням Дмитро Іванович з Яковом Новицьким. – Правда, он уже представляет из себя развалину: правая рука совсем отнялась, ходит согнувшись, шамкает, но все же это сила и на закате дней, все же это лев, хотя и умирающий. Видимо, я ему очень понравился: по целым вечерам не выпускал от себя, приглашал хлеба-соли откусать и на прощание дал свою карточку»¹²¹.

Микола Костомаров дав слушні поради молодому історикові у царині дослідницьких підходів і методів, передусім до розробки комплексної джерельної бази з історії запорозького козацтва, залучення у дослідницький ареал не тільки писемних, але усіх типів історичних пам'яток, в тому числі речових, усних (фольклорних), зображувальних тощо. Цей своєрідний заповіт Миколи Костомарова став дослідницьким «кредо» Дмитра Яворницького¹²².³³

На знаменитих костомаровських вівторках Дмитро Яворницький познайомився з петербурзькими українцями: Кесарем Білиловським, Данилом Мордовцевим (Мордовцем), Григорієм Вашкевичем, Петром Саладиловим, які стали його друзями. Саме тут народився план переїзду Дмитра Івановича до Петербурга, що й відбулося на початку серпня 1885 р.

¹²¹ *Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького*. Вип. 4. С. 160-161.

¹²² *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 20.

На новому місці у Петербурзі було дуже важко. Науковець опинився без всього того, що милувало його серце, плекало слух, радувало очі: не було Січі, степу, Дніпра, студентських друзів. Додалися трагічні події в особистому житті: смерть батька, розлучення з першою дружиною В.П. Кокіною. Оточували хвороби. Під час розкопок влітку 1885 р. Дмитро Яворницький ледве не загинув, притиснутий землею. Над ним вже почали читати молитву. Всі ці події так вплинули на Дмитра Яворницького, що він майже не збожеволів, передчасно посивів. У 28 років він був увесь сивий¹²³.

Дмитро Яворницький знайшов сили і подолав труднощі. Він поринув у наполегливу напружену працю в архівах і бібліотеках, викладацьку роботу в Миколаївському інституті шляхетних панянок, другому кадетському корпусі, приватній гімназії М.М. Стоюніної, царській капелі. Влітку він виїжджав на Україну для топографічних, археологічних і фольклорно-етнографічних досліджень. Дуже плідним в цьому плані виявився 1886 р. У березні 1886 р. дослідника обрали дійсним членом Імператорського Російського археологічного товариства у Петербурзі¹²⁴.

Творчий доробок Дмитра Яворницького у Петербурзький період (1885–1892) його життя склав 56 статей і 7 монографій, великий масив знайдених ним історичних пам'яток, безліч записаних пісень та фольклорного матеріалу. Історик досліджував шедевр української культової архітектури Троїцький собор в Ново-Московську та святиню запорозького козацтва, його «новий Єрусалим» – Самарський Пустельно-Миколаївський монастир. У полі зору дослідника були приватні колекції запорозької старовини, найкрупнішими з яких, за оцінкою

¹²³ *Абросимова, С.В., Пармонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 20.

¹²⁴ Там само.

науковця були збірки Г.П. Алексєєва та О.М. Поля на Катеринославщині й В.В. Тарновського на Чернігівщині¹²⁵.

У 1887 р. вчений здійснив подорож до Соловецького монастиря у пошуках документальних свідчень про останнього кошового отамана Запорозького війська Петра Калнишевського, який після скасування Запорозької Січі у 1775 р. був ув'язнений в Соловецькому монастирі, де просидів 25 років, помер і був похований¹²⁶.

У Петербурзі побачили світ: перша монографія Дмитра Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (1888)¹²⁷, «Сборник документов для истории запорожских козаков» (1888)¹²⁸, історико-популярне видання «Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края» (1889)¹²⁹, історико-топографічний нарис «Вольности запорожских козаков» (1890)¹³⁰, в якій вчений показав роль географічного фактору у формуванні запорозького козацтва¹³¹.

Книга «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» була видана завдяки матеріальній підтримці відомого українського мецената і колекціонера Василя Тарновського, який пожертвував на цю справу 1000 руб. Ця книга є своєрідним щоденником вченого-мандрівника, шанувальника козаччини, що подорожує місцями колишнього Запорожжя, і насичена оповіданнями

¹²⁵ *Абросимова, С.В., Пармонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 20.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ *Яворницький, Д.И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа: [в 2 ч.] Санкт-Петербург: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1888. Ч. 1. 1888. III, 294 с., [20] л. ил.

¹²⁸ *Яворницький, Д.И.* Сборник материалов для истории запорожских козаков. Санкт-Петербург: тип. И.Н. Скороходова, 1888. XX, 248 с.

¹²⁹ *Яворницький, Д.И.* Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края. Санкт-Петербург: Тип. И.Н. Скороходова, 1889. II, [2], 195 с.

¹³⁰ *Яворницький, Д. И.* Вольности запорожских козаков. Историко-топографический очерк. Санкт-Петербург, 1890. 393 с.

¹³¹ *Абросимова, С.В., Пармонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 21.

запорозьких старожилів про козацькі часи, описом запорозького одягу, зброї, побутових та культових пам'яток. Книга яскраво віддзеркалює велику любов Дмитра Яворницького до запорозького козацтва та його витвору – Запорозької Січі, ностальгію за часами козацької вольниці¹³².

Невдовзі Дмитро Іванович підготував цю книгу до перевидання, але за його життя цей намір не здобув реалізації. Лише у 2005 р. до 150-річчя вченого побачило світло виправлене і доповнене Дмитром Яворницьким видання «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу»¹³³. Це сталося завдяки подвижництву дніпропетровського краєзнавця професора А.К. Фоменка і дніпропетровських меценатів А.І. Ялового та О.М. Зинов'єва¹³⁴.

До найвизначніших наукових надбань історика в Петербурзький період його діяльності належить 1-й том трьохтомної монографії «История запорожских козаков» (1892)¹³⁵, у виданні якого науковцю допомагали його друзі П. Саладилов, П. Пелехін, І. Рєпін, В. Васютинський та ін. Приятелі М. Комстадіус та Л. Попов позичили йому 1500 руб. Завдяки чиновнику, діячу української громади в Петербурзі В. Котельникову (чоловік пасербиці М. Костомарова) Дмитро Іванович отримав гроші з Літературного фонду¹³⁶.

«История запорожских козаков» вважається «літописом» запорозького козацтва¹³⁷. В 1-му томі міститься інформація про кордони, гідрографію, топографію, клімат, рослинний та тваринний світ запорозького краю, історію

¹³² Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. С. 21-22.

¹³³ Яворницький, Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу /За заг. ред. Н.І. Капустіної. 3-тє вид., випр. і доп. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. Ч. 1-2.

¹³⁴ Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. С. 22.

¹³⁵ Эварницкий, Д.И. История запорожских козаков. Т.1. Санкт-Петербург: Типография И.Н. Скороходова. 1892.VII, 542 с.

Эварницкий, Д.И. История запорожских козаков. Второе исправленное и дополненное издание. Т.1. М., 1900. 746 с.

¹³⁶ Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. С. 22.

¹³⁷ Смолий, В.А. Літопис українського козацтва. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. С. 9.

виникнення козацтва, устрій Запорозького війська, його склад, чисельність, адміністративно-судову владу, збройні сили, господарство, побут, церковний лад і освіту, зовнішні стосунки запорожців з християнськими й мусульманськими сусідами тощо¹³⁸.

У Петербурзі Дмитро Яворницький поринув у культурно-громадське життя української громади, приятелював з активними її діячами, з Кесарем Білиловським, Сергієм Васильківським, Григорієм Вашкевичем, Петром Катериничем, Данилом Мордовцевим, Петром Саладиловим, Опанасом Сластьоном, Петром Стебницьким, Петром Пелехіним та ін. Дмитро Яворницький заприятелював з художниками Іллею Рєпіним, Михайлом Мікешиним, Іваном Шишкіним, Костянтином Маковським, мистецтвознавцем і критиком Володимиром Стасовим¹³⁹.

Дмитро Іванович влаштував в своєму помешканні «суботки», на які збиралися земляки-українці та представники російської інтелігенції, іноді до 40 людей. На цих вечорах співали пісень, танцювали, слухали гру на кобзі Опанаса Сластьона. Восени 1886 р. ці «суботки» відвідали живописець Ілля Рєпін і артисти трупи Марка Кропивницького. Як згадував Дмитро Яворницький, Ілля Юхимович пішов «викозулювати» гопака з Марією Заньковецькою та Миколою Садовським¹⁴⁰.

Важливою подією в житті Дмитра Яворницького було знайомство з видатним українським і російським живописцем із козацького роду на прізвисько Ріпа, педагогом Петербурзької академії мистецтв, членом Товариства пересувних художніх виставок Іллею Рєпіним (1844–1930). Зустріч відбулася у лютому 1886 р. під час панахиди по Тарасові Шевченкові, яку правила українська громада у

¹³⁸ *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 22.

¹³⁹ Там само. С. 22-23.

¹⁴⁰ Там само.

Казанському соборі в Петербурзі. За словами Дмитра Яворницького, з Іллею Рєпіним його познайомили і здружили запорожці. Наслідком цієї дружби стала картина Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові», яку художник створив у чотирьох екземплярах. Роботу над величезним панно (2,03×3,58 м) живописець почав у 1880 р., а закінчив у 1891 р. Етюди до картини художник писав у кубанській станиці Пашківській, Катеринославі та у маєтку Качанівка Чернігівської губернії. Сюжетом картини став відомий «Лист запорожців турецькому султанові», написаний як відповідь запорозьких козаків на вимогу османського султана Мегмеда IV. Дмитро Іванович запропонував Іллі Рєпіну свої знання про Запорожжя і власну колекцію козацьких старожитностей, «постачав» натурщиків для створення багатьох образів цієї картини, сам позував митцю в образі козака-писаря¹⁴¹.

Під впливом Дмитра Яворницького у творчому доробку Іллі Рєпіна з'явилися інші картини із запорозької тематики. Художник виконав кілька ілюстрацій до книги Дмитра Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» та до 1-го тому «Истории запорожских козаков». Дмитро Яворницький залишив спогади про видатного живописця, талант і творчість якого він високо цінував і дружбою з яким вельми дорожив¹⁴².

Активна участь Дмитра Яворницького в науковому і культурно-громадському житті українського земляцтва у Петербурзі, захоплююче пропагування історії козацтва, погляди історика на роль українського народу у боротьбі проти панства, що яскраво виявилось у передмові до поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки» – все це не залишилося поза увагою влади. Обвинувачення Дмитра Яворницького у «неблагонадійності» надходили до Міністерства освіти. Йшлося про якийсь донос із Харкова. Внаслідок цього

¹⁴¹ *Абросимова, С.В., Пармонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родівід. С. 23.

¹⁴² Там само.

міністр народної освіти Іван Делянов таємним листом від 16 червня 1887 р. запропонував попечителеві Петербурзького учбового округу Івану Новікову позбавити Дмитра Яворницького викладацької діяльності як неблагонадійного. Попечитель розіслав по учбових округах наказ про звільнення Дмитра Яворницького з педагогічної роботи¹⁴³.

Звинувачення у політичній неблагонадійності перешкодило істориком скласти магістерські іспити в Петербурзькому університеті. Дмитро Яворницький був морально пригнічений, нудьгував, хворів, неодноразово його «відвідували» думки про смерть. «Что делать? Пока ничего и не приберу, – скаржився він другові Я. Новицькому. – И что это за бедствия такие валятся на мою голову? Веришь, брат, отупел я как-то от этого горя; даже не возмущаюсь, а так махнул рукой, да и шабаш. Будь, что будет, а хуже того, что есть, не будет»¹⁴⁴.

Впливові знайомі допомогли Дмитру Яворницькому. Науковцю вдалося поновити викладацьку діяльність, влаштуватися в одній із кращих петербурзьких гімназій – жіночій гімназії М. Стоюніної. Влітку 1887 р. історик поринув в археологічні дослідження, відвідав Катеринославщину, Херсонщину, Полтавщину, де копав кургани, збирав фольклорно-етнографічний матеріал, а також відпочивав у маєтках своїх друзів: Г. Алексеєва в Котовці, Ф. Міхеєва в Богодарі (Катеринославщина), Миколи Комстадіуса у Фаліївці (Херсонщина) П. Малинки в Будаківці (Полтавщина) та ін.¹⁴⁵

У 1889 р. Дмитро Яворницький спільно з видатним катеринославським меценатом, колекціонером, краєзнавцем і громадським діячем Олександром Миколайовичем Полем (1832–1890) розшукував місце битви Богдана Хмельницького з поляками під Жовтими Водами.

¹⁴³ *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 23.

¹⁴⁴ *Олійник-Шубравська, М.* 50 листів Д. І. Яворницького до Я. П. Новицького. С. 51.

¹⁴⁵ *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 24.

Влітку 1891 р. Дмитро Яворницький здійснив плідні археологічні дослідження в селі Фаліївка на Херсонщині у маєтку свого приятеля Миколи Миколайовича Комстадіуса (1864–1917), згодом генерала, воєнного юриста, що походив зі шведського роду, був нащадком гетьмана Данила Апостола й належав до відомих на півдні України фамілій Синельникових, Селецьких, Малама та ін. Допомагали вченому у розкопках в Фаліївці Микола Комстадіус, приятель з Херсона Л. Попов та археолог-аматор з Катеринославщини вчитель І. Чайкін. Результатом цих досліджень стала книга Дмитра Яворницького «История села Фалеевки-Садовой»¹⁴⁶.

Теплі дружні стосунки об'єднували Дмитра Яворницького з Миколою Комстадіусом. Вони часто зустрічалися в Петербурзі та Царському Селі, де Микола Комстадіус командував гусарським ескадроном. Дмитро Іванович гостював у маєтках Миколи Комстадіуса Фаліївці, де була чудова бібліотека, та Жуклі, де працював над своїми творами. Микола Комстадіус надавав другові матеріальну допомогу, підтримував його видання, археологічні дослідження¹⁴⁷.

Дмитро Яворницький мав дружні стосунки із матір'ю М. Комстадіуса – Софією Миколаївною, уродженою Синельниковою, яка була праонукою правителя Катеринославського намісництва І. М. Синельникова (1741–1788), у другому шлюбі фон-Таль. Вчений також заприятелював із рідним братом Софії фон-Таль – генералом Олексієм Синельниковим, в маєтку котрого у селі Михайлове-Апостолове (Херсонщина) у 1897 р. Дмитро Яворницький здійснив археологічні дослідження й зробив сенсаційні знахідки, які демонструвалися в Ермітажі російському імператорові Миколі II¹⁴⁸.

¹⁴⁶ *Яворницький, Д. И.* История села Фалеевки-Садовой. Санкт-Петербург, 1892. 99 с.

¹⁴⁷ *Абросимова, С.В., Пармонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 25.

¹⁴⁸ Там само.

Дмитро Яворницький був захопленим дослідником, натхненним популяризатором української історії та культури. Його наукові та науково-популярні публікації в періодиці, екції з історії запорозького козацтва, археології, кобзарського мистецтва – все це популяризувало українську історію та культуру серед широкого загалу. Активна культурно-громадська діяльність Дмитра Яворницького не залишалася поза увагою влади. Нагляд поліції за ним тривав, одного разу в його помешканні було зроблено обшук. У 1891 р. наказом міністра народної освіти Івана Делянова, Дмитру Яворницькому у категоричній формі заборонялося викладати в учбових закладах Російської імперії «за тенденціозное проявление в лекциях антипатии к московской истории и правительству и пристрастие к истории Малороссии»¹⁴⁹.

На цьому Петербурзький період життя та діяльності Дмитра Яворницького завершився.

Підсумуємо. Ми дослідили наукову діяльність Дмитра Яворницького у Петербурзький період його життя у 1885 – 1892 рр. У січні 1885 р. він познайомився з діячами українського земляцтва, петербурзькими українцями та Миколою Костомаровим, який дав цінні поради щодо дослідницьких підходів і методів, розробки комплексної джерельної бази з історії запорозького козацтва, залучення у дослідницький ареал усіх типів історичних пам'яток, речових, усних (фольклорних), зображувальних тощо. Цей своєрідний заповіт Миколи Костомарова став дослідницьким «кредо» Дмитра Яворницького.⁴¹

Життя у Петербурзі було дуже важким. Не було Січі, Степу, Дніпра, студентських друзів. Додалися трагічні події: смерть батька, розлучення з першою дружиною, оточували хвороби, під час розкопок влітку 1885 р. він був притиснутий землею, ледь не загинув. Ці події так сильно вплинули на Дмитра

¹⁴⁹ *Абросимова, С.В., Пармонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 25.

Яворницького, що він майже у 28 років був увесь сивий. Він рятувався у наполегливій, напруженій праці в архівах і бібліотеках, викладацькій роботі в Миколаївському інституті шляхетних панянок, другому кадетському корпусі, приватній гімназії М.М. Стоюніної, царській капелі та топографічними, археологічними і фольклорно-етнографічними дослідженнями влітку в Україні. У березні 1886 р. Дмитра Яворницького обрали дійсним членом Імператорського Російського археологічного товариства у Петербурзі.

Творчий доробок Дмитра Яворницького у Петербурзький період його життя склав 56 статей і 7 монографій, великий масив знайдених ним історичних пам'яток, безліч записаних пісень та фольклорного матеріалу. Історик досліджував шедевр української культової архітектури Троїцький собор в Ново-Московську та святиню запорозького козацтва, його «новий Єрусалим» – Самарський Пустельно-Миколаївський монастир та приватні колекції запорозької старовини. Науковець здійснив подорож у Соловецький монастир у пошуках документальних свідчень про останнього кошового отамана Запорозького війська Петра Калнишевського, який після скасування Запорозької Січі у 1775 р. був ув'язнений в Соловецькому монастирі, де просидів 25 років, помер і був похований.

У Петербурзі були видані перша монографія Дмитра Яворницького «Запорожье в остатках старини и преданиях народа» (1888), «Сборник документов для истории запорожских козаков» (1888), історико-популярне видання «Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края» (1889), історико-топографічний нарис «Вольности запорожских козаков» (1890), в якій вчений показав роль географічного фактору у формуванні запорозького козацтва.

У Петербурзі був виданий 1-й том трьохтомної монографії «История запорожских козаков» (1892), яка вважається «літописом» запорозького козацтва, містить інформацію про кордони, гідрографію, топографію, клімат, рослинний та тваринний світ запорозького краю, історію виникнення козацтва, устрій

Запорозького війська, його склад, чисельність, адміністративно-судову владу, збройні сили, господарство, побут, церковний лад і освіту, зовнішні стосунки запорожців з християнськими й мусульманськими сусідами тощо.

У Петербурзі Дмитро Яворницький поринув у культурно-громадське життя української громади, приятелював з активними її діячами, влаштовував в своєму помешканні «суботки», на які збиралися земляки-українці та представники російської інтелігенції, іноді до 40 людей. На цих вечорах співали пісень, танцювали, слухали гру на кобзі Опанаса Сластьона.

Важливою подією в житті Дмитра Яворницького було знайомство з видатним українським і російським живописцем із козацького роду, педагогом Петербурзької академії мистецтв, членом Товариства пересувних художніх виставок Іллею Рєпіним. Наслідком цієї дружби стала картина Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові», яку художник створив у чотирьох екземплярах. Сюжетом картини став відомий «Лист запорожців турецькому султанові», написаний як відповідь запорозьких козаків на вимогу османського султана Мегмеда IV. Дмитро Іванович запропонував Іллі Рєпіну свої знання про Запорожжя і власну колекцію козацьких старожитностей, «постачав» натурщиків для створення багатьох образів цієї картини, сам позував митцю в образі козака-писаря.

Активна участь Дмитра Яворницького в науковому і культурно-громадському житті українського земляцтва у Петербурзі, захоплююче пропагування історії козацтва, погляди історика на роль українського народу у боротьбі проти панства, що яскраво виявилось у передмові до поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки» не залишилося поза увагою влади.

Дмитро Яворницький був обвинувачений у «неблагонадійності», позбавлений викладацької діяльності як неблагонадійний, звільнений з

педагогічної роботи. Звинувачення у політичній неблагонадійності перешкодило історику скласти магістерські іспити в Петербурзькому університеті.

Допомогли впливові знайомі, друзі. Науковець поновив викладацьку діяльність в одній із кращих петербурзьких гімназій – жіночій гімназії М. Стоюніної. Влітку історик поринув в археологічні дослідження на Катеринославщині, Херсонщині, Полтавщині, де копав кургани, збирав фольклорно-етнографічний матеріал, відпочивав у маєтках своїх друзів, розшукував місце битви Богдана Хмельницького з поляками під Жовтими Водами.

3.3. Наукова діяльність Дмитра Яворницького у Середньоазійський період життя (1892 – 1894 рр.)

Дмитро Яворницький був захопленим дослідником, натхненним популяризатором української історії та культури. Окрім численних наукових та науково-популярних публікацій в періодиці, важливу роль відігравали його лекції, передусім з історії запорозького козацтва, археології, кобзарського мистецтва. Активна культурно-громадська діяльність Дмитро Яворницького, яку він постійно вів, привернула увагу влади. Нагляд поліції за ним тривав, одного разу в його помешканні було зроблено обшук. У 1891 р. наказом міністра народної освіти Делянова Дмитру Яворницькому у категоричній формі, заборонялося викладати в учбових закладах Російської імперії «за тенденціозное проявление в лекциях антипатии к московской истории и правительству и пристрастие к истории Малороссии».¹⁵⁰

На допомогу прийшли друзі, які спільними зусиллями домоглися, щоб Дмитра Яворницького було призначено на посаду чиновника з особливих доручень при туркестанському генерал-губернаторові з метою вивчення місцевого краю і створення музею, з утриманням 2000 руб. на рік¹⁵¹.

Це було заслання, яке виявилось дуже корисним для його наукової роботи. Період перебування Дмитра Яворницького в Середній Азії (Ташкент, Самарканд) співпав з часом активної колонізації цього краю та його жвавим культурним життям. Багато вчених з різних країн приїжджали досліджувати місцеву історію, проводити археологічні розкопки. Зокрема французькі та англійські вчені. Приїздили театральні трупи, музиканти, влаштовувалися бали, концерти, пікніки¹⁵².

¹⁵⁰ Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. С.26.

¹⁵¹ Там само.

¹⁵² Там само. С. 26-27.

Давня історія та пам'ятки культури Середній Азії захопили Дмитра Яворницького. Він поринув у дослідження і збирання старожитностей. Український історик вельми прислужився створенню музею в Самарканді, що відкрився у липні 1896 р. Значним внеском Дмитра Яворницького у дослідження історії Середньої Азії стала серія його статей в місцевих газетах «Окраина»¹⁵³, «Туркестанские ведомости»¹⁵⁴ та періодиці «Новости и биржевая газета»¹⁵⁵. Головним досягненням вченого став «Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношениях» (Ташкент, 1893)¹⁵⁶, за який він одержав орден Станіслава III ступеня (1893 р.) та орден Бухарської Золотої Зірки III ступеня (1894 р.) і чин колезького асесора (гражданський чин VIII класу)¹⁵⁷.

У Середній Азії Дмитро Яворницький продовжив напружено працювати над історією козаччини, зокрема над другим томом «Истории запорожских козаков» (СПб., 1895)¹⁵⁸, а також над книгою про кошового Івана Сірка, що

¹⁵³ *Эварницкий, Д.И.* К вопросу об учреждении в Самарканде музея древностей. *Окраина*. Самарканд, 1893. № 86. 28 июля.

Эварницкий, Д.И. О находке автобиографии Тамерлана. *Окраина*. Самарканд, 1893.

Эварницкий, Д.И. О сартах. *Окраина*. Самарканд, 1893. 11, 18 июня.

Эварницкий, Д.И. По поводу рукописи истории Средней Азии Саттар-Хана. *Окраина*. Самарканд, 1893.

¹⁵⁴ *Эварницкий, Д.И.* К вопросу о начале города Ташкента. *Туркестанские ведомости*. 1892. №29. 21 июля.

Эварницкий, Д.И. Когда стали собирать древности в России. *Туркестанские ведомости*. 1892. № 33. 18 августа.

Эварницкий, Д.И. Коллекция древностей Акрама Аскарлова. *Туркестанские ведомости*. 1892. № 31.4 августа.

¹⁵⁵ *Эварницкий, Д.И.* Чем побеждал Александр Македонский своих врагов: Предание, записанное в Средней Азии, в Голодной степи, между р. Джизаком и р. Сырдарьей от киргиза Калдарбая. *Новости и биржевая газета*. 1895. №7. 7 января.

¹⁵⁶ *Эварницкий, Д.И.* Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношениях. Ташкент: Типография СИ. Лахтина, 1893. 1+11+199 с. + 3 карты.

¹⁵⁷ *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 27.

¹⁵⁸ *Эварницкий, Д.И.* История запорожских Козаков. Т.П. Санкт-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1895. 624 с.+1 карта.

вийшла друком у 1894 р. в Петербурзі¹⁵⁹. Іван Сірко був найулюбленішим його героєм, якого вчений вважав славою і гордістю запорожців, великим полководцем, справжнім українським патріотом, колосальною і типовою особистістю славетного запорозького козацтва.

У Середній Азії Дмитро Іванович не відчував себе зовсім самотнім. Деякий час з ним в Туркестані перебувала Єлизавета Яківна Шаховська (уроджена Щоголева). В Ташкенті й особливо у Самарканді Дмитро Яворницький заприятелював з представниками місцевої інтелігенції, серед якої було багато земляків з України. Особливо міцні стосунки він підтримував Юрієм Якубовським, родом з Житомира, службовцем самаркандського банку, толстовцем, шевченкознавцем-аматором, який друкувався в місцевих газетах. Не забували історика і його друзі в Україні та Петербурзі, які розшукували і надсилали йому необхідну для наукового студіювання літературу, організовували копіювання документів в архівах, клопоталися про подальше працевлаштування вченого і здобуття ним ученого ступеня¹⁶⁰.

Середньоазійське відрядження науковця було розраховане на три роки, але фактично вчений перебував там два роки. У квітні 1894 р. він виїхав до Москви для роботи в архівах, з метою закінчення другого тому «Истории запорожских козаков», який був надрукований у 1895 р.

Третій том монографії «Истории запорожских козаков» вийшов у 1897 р.¹⁶¹ Критика неоднозначно зустріла цей твір Дмитра Яворницького. Його обвинувачували в ідеалізації та романтизації козацтва. Для нього Запорозжя – це республіка, де панував «повний ідеал рівності». Запорозький козак, в уявленні

¹⁵⁹ *Еварницький, Д.И.* Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман Войска запорожских низовых Козаков. СПб.: тип. И. Н. Скороходова, 1894. 163 с.

¹⁶⁰ *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С.27-28.

¹⁶¹ *Еварницький, Д.И.* История запорожских Козаков (1686-1734). Т. III. Санкт-Петербург: Типография П.И. Бабкина, 1897. 1+ГУ + 646 с.

Дмитра Яворницького, це перш за все – воїн і лицар, який інтереси товариства ставить вище за особисті. В своїх працях історик обґрунтував прогресивну роль запорозького козацтва в історії українського народу і міжнародне значення героїчної боротьби козацтва проти мусульманської турецько-татарської навали, що загрожувала усьому слов'янському світові¹⁶².

Підсумуємо. Ми дослідили Середньоазійський період наукової діяльності та життя Дмитра Яворницького у 1892 – 1894 рр. на посаді чиновника з особливих доручень при туркестанському генерал-губернаторові з метою вивчення місцевого краю і створення музею. Середньоазійський період став дуже плідним часом для наукової роботи вченого. Саме тоді відбувалася активне освоєння і вивчення Середньої Азії (Ташкенту, Самарканду). Дмитро Яворницький поринув у вивчення давньої історії краю та збирання старожитностей Середньої Азії, сприяв відкриттю музею у Самарканді, друкував свої дослідження краю у місцевій періодиці. Вчений продовжив напружено працювати над історією козаччини, над другим томом «Истории запорожских козаков», над книгою про кошового Івана Сірка., заприятелював з представниками місцевої інтелігенції, серед якої було багато земляків з України.

¹⁶² *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С.28.

3.4. Наукова діяльність Дмитра Яворницького у Московський період життя (1895 – 1902 рр.)

Після повернення із Середньої Азії друзі радили Дмитру Яворницькому «орієнтуватися» на Москву, там шукати роботу і захищати дисертацію. Новий 1895 р. історик зустрів в Москві, у колі друзів, потім поїхав до міста Владимира (на Клязьмі), де віце-губернатором був зять давнього його друга Георгія Петровича Алексєєва – князь Микола Петрович Урусов. З того часу й на довгі роки заприятелював Дмитро Іванович з впливовим князем. У липні 1895 р. за допомогою Івана Яковича Рудченка (письменника, рідного брата Панаса Мирного) Дмитра Яворницького було зараховано на посаду чиновника з особливих доручень при Варшавській казенній палаті, що її очолював Іван Рудченко. Окрім того, Іван Рудченко і Г. Алексєєв сприяли встановленню стосунків Дмитра Яворницького з Варшавським університетом, зверталися до ректора цього університету П. Ковалевського – вченого-психіатра, який свого часу навчався у катеринославській духовній семінарії й закінчив Харківський університет¹⁶³.

Протягом вересня 1895 – січня 1896 рр. Дмитро Яворницький склав 4 магістерських іспити на історико-філологічному факультеті Варшавського університету. Наприкінці 1896 р., за сприянням видатного російського історика професора Василя Йосиповича Ключевського, він влаштувався приват-доцентом на історико-філологічному факультеті Московського університету. Дозволяючи Дмитру Яворницькому викладати в університеті, попечитель Московського навчального округу попередив історика: «Читати дозволяю, але ходи суворо по

¹⁶³ *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 29.

Апостола». Приват-доцентство не передбачало жалування й тому Дмитро Яворницький взявся викладати історію в Строгановському училищі живопису, де отримував 46 руб. на місяць, а влітку здійснював розкопки в поміщицьких маєтках, а також писав статті в газети і журнали, давав приватні уроки¹⁶⁴.

Науковець мав великий авторитет серед студентської громадськості, особливо студентів-українців. Цікаві образні лекції талановитого вченого-оповідача приваблювали молодь, збираючи до півторака слухачів. Між викладачем і студентами встановилися довірливі стосунки. Дмитро Яворницький всіляко підтримував творчі ініціативи студентів, також матеріально допомагав їм, дарував книги до бібліотеки, зокрема до Українського студентського науково-просвітнього товариства при Петербурзькому університеті¹⁶⁵.

У 1898 р. Дмитро Яворницький видав нову книгу «По следам запорожцев»¹⁶⁶, яка посідає особливе місце у його творчому доробку. Дослідники вважають її перехідним етапом до освоєння істориком літературно-художніх форм зображення дійсності¹⁶⁷. Книга була заборонена цензурою, тому що значна частина тексту була написана українською мовою, духівництво виведено у негативних типах. Лише після того як з тексту були вилучені дві народні казки цензуру було знято і книгу передруковано.

У 1898 р. ж розпочалося друкування монументальної двохтомної збірки документів «Источники для истории запорожских козаков»¹⁶⁸, що остаточно була

¹⁶⁴ *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 29.

¹⁶⁵ Там само.

¹⁶⁶ *Эварницкий, Д.И.* По следам запорожцев. Санкт-Петербург: Типолитография П.И. Бабкина, 1898. 324 с.

¹⁶⁷ *Скупейко, Л.* Художня проза Д. І. Яворницького. *Київська старовина*. 1996. № 1. С. 22- 23.

¹⁶⁸ *Эварницкий, Д.И.* Источники для истории запорожских Козаков. Т. I. Владимир: Типолитография губернского правления, 1903. I+II, 1+1072 с.

Эварницкий, Д.И. Источники для истории запорожских Козаков. Т. II. Владимир, 1903. 1+1, 1073-2107+122 с.

видана, за сприяння князя М. П. Урусова, лише 1903 р. у Владимирі (на Клязьмі)¹⁶⁹.

Справа із захистом магістерської дисертації залишалась складною. Офіційна професура вороже ставилася до вченого-вільнодумця, який був затаврований як «українофіл» і «сепаратист». Ускладнювали ситуацію й негативні відгуки наукової критики на твори історика, зокрема Олександра Лазаревського на «Историю запорожских козаков». Вчений звернув увагу на Казанський університет, в якому на початку 1895 р. він намагався «влаштувати» свої дисертаційні справи. У грудні 1896 р. Дмитро Іванович звернувся до земляка-українця професора цього університету Федора Міщенка, який доклав значних зусиль до вирішення справи Дмитра Яворницького. У Казані теж виявилось багато перешкод, але 29 квітня 1901 р. на історико-філологічному факультеті Казанського університету відбувся захист магістерської дисертації Дмитра Яворницького¹⁷⁰.

На здобуття наукового ступеня магістра російської історії вчений репрезентував друге видання першого тому «Истории запорожских козаків»¹⁷¹.

1901 р. був опублікований в журналі «Киевская старина» і перший великий художній твір Дмитра Яворницького – повість «Наша доля – Божа воля»¹⁷².

У Москві активізувалася літературно-громадська діяльність Дмитра Яворницького¹⁷³, співпраця в журналі «Детское чтение», який видавав відомий російський педагогічний діяч Дмитро Іванович Тихомиров. В цьому журналі Дмитро Яворницький опублікував низку статей: «Святки в Малороссии»¹⁷⁴,

¹⁶⁹ Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. С. 29.

¹⁷⁰ Там само. С. 30.

¹⁷¹ *Эварницкий, Д.И.* История запорожских Козаков. Т. I / 2-е исп. и доп. изд. М.: Первая женская типография Е.К. Рербен, 1900. 688 с.

¹⁷² *Эварницкий, Д.И.* Наша доля – божа воля: Повість. *Киевская старина*. 1901. Т. I. С. 81-114; Т. II. С. 234-282; Т. III. С. 426-460; Т. IV. С. 50-96.

¹⁷³ *Скупейко, Л.* «Художня проза Д.І. Яворницького». *Київська старовина*. 1996. № 1. С. 22-23.

¹⁷⁴ *Эварницкий, Д.И.* Святки в Малороссиию. *Детское чтение*. 1898. № 1. С. 36-46.

«Забытый украинский философ Сковорода»¹⁷⁵, «Князь Дмитрий Иванович Вишневецкий», «Свирговский, Ружинский и Подкова»¹⁷⁶, «Гетман Кшиштоф Косинский»^{177, 178} та ін.

На вечорах у Дмитра Тихомирова, у Московському літературно-художньому гуртку він познайомився з письменниками, видавцями, діячами культури: І. Білоусов, В. Вересаєв, В. Гольцев, В. Лавров, Д. Мамін-Сибіряк, В. Немирович-Данченко, М. Соловйов-Несмелов, К. Станюкович, М. Телешов та ін. Як зазначила М. М. Олійник-Шубравська, у своїх творчих і дружніх стосунках Д. Яворницький був позбавлений національної обмеженості, щиро співпрацював з багатьма діячами науки і культури Росії, підтримував дружні стосунки з відомими російськими вченими, серед яких були О. Ключевський, М. Любавський, О. Шахматов, М. Карєєв, О. Бобринський, О. Лаппо-Данилевський, І. Толстой, П. Уварова, Р. Брандт, В. Трутовський, О. Веселовський, М. Кондаков, В. Стасов, І. Грабар та ін. Д. Яворницький напрочуд легко й органічно входив в нове громадське коло, був чудовим співрозмовником, душею компанії. Згадуючи про суботні вечори у Д. Тихомирова, письменник М. Телешов відзначив, що в пам'яті залишився лише один професор Яворницький, «правовірний українець з веселими запорозькими оповіданнями, який завжди цікаво й весело розповідав про Запорожжя і запорожців»¹⁷⁹.

У Москві Дмитро Іванович особливо заприятелював з письменником і репортером Володимиром Олексійовичем Гіляровським, разом з яким вони їздили шукати наслідки перебування під Москвою кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського. Разом відвідали в Ясній Полянї геніально письменника

¹⁷⁵ *Эварницкий, Д.И.* Забытый украинский философ Сковорода. *Детское чтение.* 1900. № 6.

¹⁷⁶ *Эварницкий, Д.И.* Свирговский, Ружинский и Подкова. *Детское чтение.* 1902. № 4. С. 673-686.

¹⁷⁷ *Эварницкий, Д.И.* Гетман Криштоф Косинский. *Детское чтение.* 1903. № 1. С. 90-99.

¹⁷⁸ *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 30.

¹⁷⁹ Там само. С. 30-31.

Льва Толстого, про що розповів В. Гіляровський у своїх мемуарах «Друзья и встречи» (М., 1934). Для Дмитра Яворницького це була друга зустріч з Львом Толстим¹⁸⁰. Перша відбулася випадково 1899 р. у потязі¹⁸¹.

Дмитро Яворницький плідно співпрацював з Московським Археологічним товариством, Імператорською Археологічною комісією, Російським Военно-історичним товариством, Російським музеєм, Державним літературним музеєм. Він був обраний до складу Вітебської, Владимирської, Полтавської, Рязанської, Псковської і Таврійської архівних комісій.

Перебуваючи в Москві, історик не стояв осторонь українського культурно-громадського життя, підтримував дружні стосунки з провідними діячами українського національно-визвольного руху і української культури: Б. Грінченко, К. Білиловський, О. Кониський, М. Коцюбинський, М. Старицький, М. Лисенко, О. Сластьон, С. Васильківський, М. Кропивницький, П. Саксаганський, В. Леонтович, М. Комаров, А. Кримський, В. Науменко, Я. Новицький, М. Сумцов, Є. Чикаленко, С. Ваганов, Ф. Сваричевський, І. Шраг та ін. 1900 р. спільними зусиллями Дмитра Яворницького та живописців Сергія Васильківського і Миколи Самокиша побачив світло художній альбом «Из украинской старины»¹⁸², що стало значною подією в культурному житті України того часу¹⁸³.

Дмитро Яворницький був одним з найактивніших діячів Товариства ім. Тараса Шевченка для допомоги нужденним уродженцям України, що навчалися у вищих закладах Петербургу. 1903 р. він зробив значний внесок у розмірі 100 руб. На той час це була досить значна сума. Вчений підтримував творчі стосунки з українцями Галичини (з Л. Ільницьким, А. Крушельницьким, М. Цегельським, К.

¹⁸⁰ Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. С. 31.

¹⁸¹ Яворницький, Д.І. Моя перша зустріч з Л. Толстим. *Життя й революція*. 1928. Кн. X. С. 74-82.

¹⁸² *Из украинской старины*: Альбом /Рисунки акад. С.И. Васильковского и Н.С. Самокиша. Пояснительный текст проф. Д.И. Эварницкого. Санкт-Петербург: Изд. А.Ф. Маркса, 1900. VIII+98 с. + 20 табл.

¹⁸³ Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. С. 31.

Студинським, А. Чайковським, К. Паньківським та ін.), друкувався у львівській «Зорі» (1889. №3; 1897. № 2) і літературному збірнику «Левада» (Львів, 1892). У 1914 р. Дмитро Яворницький був обраний дійсним членом історично-філософської секції Наукового товариства ім. Тараса Шевченка (Львів)¹⁸⁴.

Мешкаючи в Москві, Дмитро Яворницький читав багато лекцій по різних містах, часто намагався приїжджати в Україну, постійно мріяв про «курінь» на березі Дніпра-Славути. Улюбленишим місцем його відпочинку був невеличкий хутір Богодар в Олександрівському повіті Катеринославської губернії. Саме у цьому благословенному куточку, де вилась річка Ганчул, стиха несучи свої води до Вовчої, насолоджувався Дмитро Іванович чудовою «козацькою мовою», «німів» від чарівної гри на сопілці сліпого кобзаря Хоми Провори. Саме тут «лікував» він свою наболілу душу. Мрія вченого здшилася – у 1902 р. він був запрошений на посаду директора Катеринославського обласного музею ім. О.М. Поля. 28 грудня 1902 р. Катеринославське наукове товариство обрало історика членом Ради музею¹⁸⁵.

Підсумуємо. Ми дослідили Московський період наукової діяльності у житті Дмитра Яворницького у 1894 – 1905 рр. Він працював приват-доцентом на історико-філологічному факультеті Московського університету без оплати, викладав історію в Строгановському училищі живопису, влітку здійснював розкопки в поміщицьких маєтках, писав статті в газети і журнали, давав приватні уроки. Науковець мав великий авторитет серед студентської громадськості, студентів-українців. Цікаві образні лекції талановитого вченого-оповідача приваблювали молодь, збираючи до півтораєста слухачів. Між викладачем і студентами встановилися довірливі стосунки.

¹⁸⁴ *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. Там само. С. 32.

¹⁸⁵ Там само. С. 32-33.

У 1898 р. Дмитро Яворницький видав книгу «По следам запорожцев», яка посіла особливе місце у його творчому доробку. Книга була заборонена цензурою, тому що значна частина тексту була написана українською мовою, духівництво виведено у негативних типах. Після того як з тексту були вилучені дві народні казки цензуру було знято і книгу передруковано. Історик у 1898 р. ж розпочав друкування монументальної двохтомної збірки документів «Источники для истории запорожских козаков», що була видана 1903 р.

Офіційна професура вороже ставилася до вченого-вільнодумця, який був затаврований як «українофіл» і «сепаратист».

29 квітня 1901 р. на історико-філологічному факультеті Казанського університету відбувся захист магістерської дисертації Дмитра Яворницького. На здобуття наукового ступеня магістра російської історії вчений репрезентував друге видання першого тому «Истории запорожских козаків».

У Москві активізувалася літературно-громадська діяльність Дмитра Яворницького, співпраця в журналі «Детское чтение».

На вечорах у Московському літературно-художньому гуртку Дмитро Яворницький познайомився з відомими письменниками, вченими, видавцями, діячами культури того часу. Вчений легко й органічно увійшов у це громадське коло, був чудовим співрозмовником, душею компанії, захоплював присутніх цікавими оповіданнями про Запорожжя і запорожців.

3.5. Наукова діяльність Дмитра Яворницького у Катеринославський період життя (1905 – 1920 рр.)

На момент переїзду до Катеринослава Дмитро Яворницький пережив життєву й творчу кризу, хотів покинути науку й зайнятися лише літературною працею. Енергія вченого була спрямована на музейну справу. Музей став єдиною відрадою і сенсом життя натхненного подвижника, що після багаторічного блукання на чужині, повернувся в рідну Україну, у саме серце улюбленого ним Запорозького краю¹⁸⁶.

Катеринославський музей¹⁸⁷, який очолив Дмитро Яворницький, веде свою історію від створеного у 1849 р. «Музеуму старожитностей». Із директорством Дмитра Яворницького почалося відродження та становлення музею, який, завдяки наполегливій праці історика, перетворився на один із провідних музеїв України, справжню скарбницю пам'яток української історії та культури. Музей став найбільшим у світі сховищем запорозької старовини¹⁸⁸.

Запрошення Дмитра Яворницького на посаду директора музею ім. Олександра Поля сталося не випадково. Його добре знали на Катеринославщині як історика запорозького козацтва, археолога, збирача пам'яток старовини. Він прочитав в краї багато лекцій, публікував статті в місцевій періодиці, приятелював з місцевими дослідниками О. Полем, В. Куриловим, А. Синявським, Я. Новицьким та можновладцями Г. Алексєєвим, Я. Гололобовим, М. Миклашевським, М. Родзянком, А. Струковим, М. Урусовим та ін. Вражає та колосальна енергія, з якою науковець приступив до формування музейної збірки. Його власна колекція

¹⁸⁶ Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. С. 33.

¹⁸⁷ Гребінник, Т.О. «Обласний музей ім. О.М. Поля і проблема створення сільськогосподарського музею у Катеринославі»: <https://www.museum.dp.ua/uk/article0148-2/>

¹⁸⁸ Там само.

старожитностей також була покладена у фундамент музейного зібрання. Комплектування музейних фондів значно активізувалося в зв'язку з підготовкою XIII Археологічного з'їзду, який мав відбутися влітку 1905 р. у Катеринославі. До цього форуму було збудоване спеціальне приміщення для музею, що став окрасою міста. 1905 р. був збудований і власний будинок Дмитра Яворницького й вчений остаточно оселився у Катеринославі¹⁸⁹.

Дмитро Яворницький створив музей і понад 30 років керував ним. Музей був провідним культурним центром Придніпров'я¹⁹⁰. «Безсмертною славою» Дмитра Яворницького назвав Яків Новицький створений його другом музей ім. Олександра Поля. Чудові пам'ятки і натхнення розповідь Дмитра Яворницького зачаровували відвідувачів музею, сприяли пробудженню інтересу до історії України, до минулого рідного краю¹⁹¹.

Дмитро Яворницький посідав одне з провідних місць в музейному співтоваристві України. До нього зверталися за допомогою й порадами співробітники з багатьох музеїв, приїздили на консультації тощо. Багато сил і енергії доклав Дмитро Іванович до справи організації XIII Археологічного з'їзду (Катеринослав, серпень 1905). Протягом трьох сезонів вчений здійснював широкомасштабні археологічні дослідження, керував організацією виставки, до участі в якій залучив багатьох колекціонерів. Здійснилася мрія вченого «накопатися досить могил» (тобто курганів). У 1906 р. він був обраний дійсним членом Московського археологічного товариства. Археологічні розкопки вчений завжди поєднував із фольклорно-етнографічними та лексикографічними дослідженнями. У бесідах з копачами курганів він записував різні слова, пісні,

¹⁸⁹ Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. С. 33.

¹⁹⁰ Гребінник, Т.О. «Обласний музей ім. О.М. Поля і проблема створення сільськогосподарського музею у Катеринославі»: <https://www.museum.dp.ua/uk/article0148-2/>

¹⁹¹ Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. С. 34.

легенди, перекази тощо. За допомогою місцевої людності розшукував старожитності¹⁹².

Оцінюючи діяльність Дмитра Яворницького у царині археології, професор І. Ковальова відзначила, що вчений не тільки стояв біля витоків археологічної науки в Україні, але й започаткував такий її напрям як археологія козацького періоду¹⁹³.

У 1910 р. здійснилася давня мрія Дмитра Яворницького – подорож на Близький Схід, де він відвідав Єгипет, побував у Єрусалимі, в Гелуані зустрічався з геніальною українською письменницею Лесею Українкою. Повернувшись, вчений взяв участь у підготовці Південно-російської обласної сільсько-господарської, промислової та кустарної виставки, що відбулася у Катеринославі 1 липня – 10 жовтня 1910 р.¹⁹⁴

У катеринославський період життя Дмитро Яворницький зосередив основну увагу на написанні літературних творів, на упорядкуванні словника української мови, збиранні та публікації документальних і фольклорних джерел. 1906 р. вийшла друком фольклорна збірка вченого, над якою він працював майже 30 років – «Малороссийские народные песни, собранные в 1878 – 1905 гг.»¹⁹⁵. В місцевій періодиці дослідник опублікував низку статей з історії запорозького козацтва. Після цензурного послаблення, в зв'язку з проголошенням Маніфесту 17 жовтня 1905 р., побачили світло україномовні художні твори Дмитра Яворницького: автобіографічний роман «За чужий гріх» (1907)¹⁹⁶, «У бурсу! У бурсу! У бурсу!»

¹⁹² *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 34.

¹⁹³ Там само. С. 35.

¹⁹⁴ Там само.

¹⁹⁵ *Яворницький, Д.И.* Малороссийские народные песни, собранные в 1878-1905 гг. Екатеринослав, 1906. XI + 772 + III с.

¹⁹⁶ *Яворницький, Д.И.* За чужий гріх: Повість. Екатеринослав: Типография губернского правления, 1907. 461 с.

(1908)¹⁹⁷, «Русалчине озеро» (1909, 1911)¹⁹⁸, збірка поезій «Вечірні зорі» (1910)¹⁹⁹, повість «Де люде, там і лихо» (1911)²⁰⁰, «Поміж панами. Малюнки з життя» (1911)²⁰¹ та ін.

Важливою сторінкою в творчому житті Дмитра Яворницького у Катеринославі була його участь в роботі Катеринославської вченої архівної комісії (1903 – 1916), співпраця з її провідними членами: А. Синявським, В. Бідновим, В. Машуковим, Я. Новицьким, В. Даниловим, Д. Дорошенком. У 1909 р. Дмитро Іванович був обраний почесним членом цієї Комісії. Він друкувався на сторінках її «Летописей» і на її засіданнях. На особливу увагу заслуговує стаття «Запорожці в поезії Т. Г. Шевченка»²⁰², в якій Д. Яворницький висвітлив запорозьку тематику в творчості Кобзаря. У 1909 р. вчений видав на кошти катеринославського українського діяча і мецената Володимира Миколайовича Хрінникова збірку «Матеріали до біографії Т. Шевченка»²⁰³.

Досить активною у катеринославський період була лекційна діяльність Дмитра Яворницького, в тому числі на загально-освітніх курсах учителів у Катеринославі (1911) та Полтаві (1912). Лекції Дмитра Яворницького були для слухачів, особливо невеликих провінційних міст, справжньою подією, надовго западали у душу, пробуджували творчий імпульс. Поетична натура вченого, його

¹⁹⁷ *Еварницький, Д.И.* У бурсу! У бурсу! У бурсу! Катеринослав, 1908. 64 с.

¹⁹⁸ *Еварницький, Д.И.* Русалчине озеро: Із записної книжки старого стрільця ПК. Д'яковича. Рада. 1909. 8. Ш.

¹⁹⁹ *Яворницький, Дмитро.* Вечірні зорі: з поетичного доробку [репринтне видання 1910 р.] /упорядн. Я. Тимошенко; вступ. ст. Н. Василенко, А. Поповський; ком. Я. Тимошенко, Н. Василенко. 3-тє вид., доповн. Дніпро: Герда, 2020. 152 с.

²⁰⁰ *Еварницький, Д.И.* Де люде, там і лихо: Повість. Катеринослав, 1911. 79 с.

²⁰¹ *Еварницький, Д.И.* Поміж панами. Малюнки з життя. Катеринослав, 1911. 283 с.

Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. С. 35.

²⁰² *Еварницький, Д.И.* Запорожці в поезии Т.Г. Шевченко. Катеринослав: Типография губернского земства, 1912. 1+58 с.

²⁰³ *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 35.

знання, музична обдарованість, хист оповідача, розумне, добре обличчя, привітність, щирість, емоційність – все це приваблювало до нього²⁰⁴.

Найбільшою популярністю користувалися лекції Дмитра Яворницького про українських кобзарів, бандуристів та лірників, які супроводжувалися їх співами. Вчений опікувався долею кобзарів, допомагав влаштовувати їх концерти, давав гроші, притулок в музеї і власному будинку. Історик був не тільки популяризатором кобзарського мистецтва, але й носієм українського фольклору, знав багато пісень і чудово їх співав, особливо улюблену ним «Ой у полі могила з вітром говорила»²⁰⁵.

Активна громадська позиція Дмитра Яворницького, його енергія борця за рідну мову, культуру яскраво виявилася в його діяльності у просвітянському русі, передусім у катеринославському товаристві «Просвіта», біля витоків якого у 1905 р. він стояв і в якій співпрацював разом із своїми однодумцями Є. Вировим, Д. Дорошенком, К. Котовим, Т. Сулимою-Бичихіною, С. Липківським, І. Трубою, В. Хрінниковим, Ю. Павловським, П. Щукіним та ін.²⁰⁶ Цей аспект в діяльності вченого здобув досить глибоке висвітлення в дослідженнях Олега Журби²⁰⁷.

Дмитро Яворницький друкувався в органі «Просвіти» – часописі «Дніпрові хвилі» (1910 – 1913)²⁰⁸. Він підтримував стосунки з просвітянами Полтави, Чернігова, Одеси, Житомира, Кубані та ін., виступав з читанням лекцій в «Просвітах» цих міст. Багато зусиль доклав Дмитро Яворницький щодо

²⁰⁴ *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 36.

²⁰⁵ Там само.

²⁰⁶ Там само. С. 37.

²⁰⁷ *Журба, О.І.* Діяльність Д.І. Яворницького в катеринославській «Просвіті». *Питання історії України: історико-культурні аспекти*. Дніпропетровськ, 1993. С. 80-88.

²⁰⁸ *Еварницький, Д.И.* Все йде, все минає: Вірш [Пам'яті Л.В. Сохачевської]. *Дніпрові хвилі*. 1911. №15.

Еварницький, Д.И. Горє орла: Вірш. *Дніпрові хвилі*. 1911. № 23-24. С. 309.

Еварницький, Д.И. До портрета М.В. Закревського. *Дніпрові хвилі*. 1911. № 16-17. С. 229.

Еварницький, Д.И. Т.Г. Шевченкові: Вірш. *Дніпрові хвилі*. 1911. № 10. С. 135-136.

святкування у Катеринославі 100-ої річниці від дня народження Тараса Шевченка (1914 р.), що організувала «Просвіта»²⁰⁹.

За ініціативою і під редакцією Дмитра Яворницького 23 лютого 1906 р. у Катеринославі побачило світло перше число газети-тижневика «Запорожжє», яка мала яскраво визначену національно-визвольну спрямованість й тому була заборонена на першому числі²¹⁰.

Про визначну роль Дмитра Яворницького у науковому та культурно-громадському русі України кінця ХІХ – початку ХХ ст. яскраво свідчить святкування 30-ліття літературно-наукової діяльності вченого. Урочисте святкування ювілею Дмитра Яворницького відбулося 24 листопада 1913 р. у Катеринославській вченій архівній комісії. На адресу ювілянта надійшли сотні телеграм, в яких виокремлено два основних напрями діяльності вченого, в яких він досяг найвищих здобутків²¹¹. Це – історія запорозького козацтва і створення музею ім. Олександра Поля. Сучасники вважали Дмитра Яворницького «вартовим» рідної історії, діяльність якого мали велике національне значення²¹².

Скасування царату у лютому 1917 р. дало новий імпульс до піднесення наукової та культурно-громадської діяльності Д. Яворницького. 21 – 22 травня 1917 р. він був почесним головою Катеринославського українського губернського з'їзду Центральної Ради. У травні 1917 р. вчений очолив Катеринославський комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва України і розробив пропозиції щодо збереження запорозької старовини. Під час громадянської війни він вдень і вночі охороняв музей і його неоціненні скарби від пограбування, навіть домігся «охоронної грамоти» від Нестора Махна²¹³.

²⁰⁹ *Абросимова, С.В., Пармонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 37.

²¹⁰ Там само.

²¹¹ *Авчинников, А.Г.* Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий. К 30-летию литературно-ученой деятельности. Екатеринослав: Типография губернского правления, 1914. С. 10-16.

²¹² *Абросимова, С.В., Пармонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 37.

²¹³ Там само.

У бурхливому 1917 р. Дмитро Яворницький брав участь у діяльності відродженої катеринославської «Просвіти». Не припиняв учений і лекційної діяльності. Як дослідив В.Я. Яценко, у червні 1917 р. Дмитро Яворницький читав лекції на губернських земських курсах для вчителів губернії; у червні – липні 1917 р. – на українських курсах для вчителів земських та церковно-приходських шкіл і представників від волостей Павлоградського повіту; 6 – 27 липня 1917 р. – на курсах українознавства для вчителів земських і церковних шкіл Олександрівського повіту²¹⁴.

З ім'ям Дмитра Яворницького пов'язане становлення вищої освіти на Катеринославщині. Він став одним з перших професорів щойно створеного Катеринославського університету. 29 липня 1918 р. його було обрано професором кафедри історії України цього учбового закладу, в якому 20 вересня 1918 р. він прочитав лекцію «Україно-руське козацтво перед судом історії». Ним був розроблений курс історії місцевого краю²¹⁵.

У 1918 р. він одружився з учителькою Серафімою Дмитрівною Буряковою (1879–1943). Окрім реєстрації шлюбу, відбулося вінчання, 30 жовтня 1918 р. у церкві Знамення Пресвятої Богородиці в місті Катеринославі. Серафіма Бурякова стала другою дружиною Дмитра Яворницького²¹⁶. Серафіма Бурякова закінчила Києво-Подільську жіночу гімназію, педагогічні курси при Фундукліївській жіночій гімназії (1898), курси для підготування учителів початкових училищ при Катеринославському педагогічному інституті (1917), до 1924 р. працювала у різних школах Катеринослава, завідувала 3-м жіночим училищем, 22-ю трудшколою та ін. З Дмитром Яворницьким вона познайомилася ще задовго до одруження. Вона часто приводила своїх учнів до музею, сама розповідала їм про

²¹⁴ Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. С. 39-40.

²¹⁵ Там само. С. 40.

²¹⁶ Там само.

пам'ятки, що експонувалися в ньому. Саме в музеї вони і познайомилися. Дмитро Яворницький став частим гостем в родині Бурякових – Серафими Дмитрівни та її сестер Зінаїди і Варвари. Серафима Дмитрівна стала Дмитру Яворницькому справжнім відданим другом, сподвижником, помічницею, виконувала трудові обов'язки секретарської роботи²¹⁷.

Підсумуємо. Ми дослідили Катеринославський період наукової діяльності у житті Дмитра Яворницького у 1905 – 1920 рр. Вчений спрямував свою енергію на музейну справу. Катеринославський музей імені Олександра Поля став відродженням та сенсом життя натхненного подвижника, який після багаторічного блукання на чужині, повернувся в рідну Україну, у саме серце улюбленого ним Запорозького краю. Завдяки наполегливій праці директора музею Дмитра Яворницького відбулося відродження та становлення музею, який перетворився на один із провідних музеїв України, справжню скарбницю пам'яток української історії та культури, став найбільшим у світі сховищем запорозької старовини.

Дмитро Яворницький був добре знаний на Катеринославщині історик запорозького козацтва, археолог, збирач пам'яток старовини, читав в краї багато лекцій, публікував статті в місцевій періодиці, приятелював з місцевими дослідниками. З колосальною енергією науковець формував музейні збірки. Його власна колекція старожитностей була покладена у фундамент музейного зібрання. У 1905 р. було збудоване спеціальне приміщення для музею, що став окрасою міста. 1905 р. був збудований і власний будинок Дмитра Яворницького у Катеринославі.

Дмитро Яворницький створив і понад 30 років керував Катеринославським музеєм, який став провідним культурним центром Придніпров'я, безсмертною славою Дмитра Яворницького. Дмитро Яворницький посідав одне з провідних

²¹⁷ *Абросимова, С.В., Пармонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С.41.

місць в музейному співтоваристві України. До нього зверталися за допомогою й порадами співробітники з багатьох музеїв, приїздили на консультації тощо.

Здійснилася мрія вченого «накопатися досить могил» (курганів). Археологічні розкопки вчений поєднував з фольклорно-етнографічними та лексикографічними дослідженнями. Дмитро Яворницький започаткував археологію козацького періоду.

У катеринославський період життя Дмитро Яворницький зосередив основну увагу на написанні літературних творів, на упорядкуванні словника української мови, збиранні та публікації документальних і фольклорних джерел.

Дмитро Яворницький у Катеринославі брав активну участь в роботі Катеринославської вченої архівної комісії (1903 – 1916), співпрацював з її провідними членами, проводив активну лекційну діяльність. Лекції Дмитра Яворницького про українських кобзарів, бандуристів та лірників супроводжувалися їх співами. Вчений опікувався долею кобзарів, допомагав влаштовувати їх концерти, давав гроші, притулок в музеї і власному будинку. Історик був популяризатором кобзарського мистецтва, носієм українського фольклору, знав багато пісень і чудово їх співав.

Активна громадська позиція Дмитра Яворницького, його енергія борця за рідну мову, культуру яскраво виявилася в його діяльності у просвітянському русі, у катеринославському товаристві «Просвіта».

Про визначну роль Дмитра Яворницького у науковому та культурно-громадському русі України кінця XIX – початку XX ст. свідчило святкування 30-ліття його літературно-наукової діяльності 24 листопада 1913 р. у Катеринославській вченій архівній комісії. На адресу ювілянта надійшли сотні телеграм. Сучасники вважали Дмитра Яворницького «вартовим» рідної історії, діяльність якого мали велике національне значення.

Пожвавлення наукової та культурно-громадської діяльності Дмитра Яворницького відбулося після скасування царату у 1917 р. Вчений був почесним головою катеринославського українського губернського з'їзду Центральної Ради, очолив Катеринославський комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва України, розробив пропозиції щодо збереження запорозької старовини. Під час громадянської війни він вдень і вночі охороняв музей і його неоціненні скарби від пограбування, домігся «охоронної грамоти» від Нестора Махна. Дмитро Яворницький став одним з перших професорів створеного Катеринославського університету, був обраний професором кафедри історії України.

Узагальнимо. Ми дослідили наукова діяльність Дмитра Яворницького у 1881 – 1920 рр., проаналізувавши: наукову діяльність Дмитра Яворницького у Харківський період життя у 1867/1883 – 1885 рр.; наукову діяльність Дмитра Яворницького у Петербурзький період життя в 1885 – 1892 рр.; наукову діяльність Дмитра Яворницького у Середньоазійський період життя в 1892 – 1894 рр.; наукова діяльність Дмитра Яворницького у Московський період життя в 1894 – 1905 рр.; наукову діяльність Дмитра Яворницького у Катеринославський період життя в 1905 – 1920 рр. та підвели підсумки у кожному підрозділі.

Наукова діяльність Дмитра Яворницького упродовж сорока років у Харківський, Петербурзький, Середньоазійський, Московський та Катеринославський періоди його життя була різнопланова, цікава, надзвичайно змістовна, плідна, результативна, як і саме його життя.

Активна громадська позиція Дмитра Яворницького, його енергія борця за рідну мову, культуру яскраво виявилася в його діяльності у просвітянському русі.

Діяльність Дмитро Яворницький мала велике національне значення у науковому та культурно-громадському русі України кінця XIX – початку XX ст. Сучасники називали його «вартовим» рідної історії.

РОЗДІЛ 4

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО У РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ (1920 – 1940 РР.)

У 1920-ті рр. Дмитро Яворницький виступив із серією історичних та фольклорно-етнографічних статей. Визначною подією в творчому житті вченого було видання 1-го тому «Словника української мови» (Катеринослав, 1920)²¹⁸. Це видання – результат майже 40-річної невтомної праці дослідника. Брак паперу у ті скрутні часи не дозволив надрукувати наступні 2 томи. На жаль, ще й досі не вдалося цього зробити. Роботу над «Словником української мови» вчений продовжував до кінця життя. У 1928 р. було видруковано й розповсюджено звернення Дмитра Яворницького до колег із прохання надсилати йому все, що стосується до «людської словотворчості». Цей Словник і музей ім. Олександра Поля Дмитро Іванович вважав «найкоштовнішим своїм скарбом»²¹⁹.

До значних творчих досягнень Дмитра Яворницького того часу належать географічно-історичний нарис «Дніпрові пороги» (Харків, 1928)²²⁰ та збірка документів «До історії Степової України» (Дніпропетровськ, 1929)²²¹.

З ім'ям Дмитра Яворницького пов'язане становлення архівної справи на Катеринославщині в пореволюційні роки. У 1922 – 1924 рр. він очолював губернське архівне управління, доклав багато зусиль і власних коштів до розшуку, збирання та зберігання архівів. У 1921 – 1930 рр. Дмитро Яворницький керував

²¹⁸ Яворницький, Д.І. Словник української мови. Т. I. А–К. Катеринослав: Вид-во «Слово», 1920. IV+412 с.

²¹⁹ Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. С. 41.

²²⁰ Яворницький, Д.І. Дніпрові пороги: Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом. Харків: Державне вид-во України, 1928. 76 с.+22 арк.

²²¹ Яворницький, Д.І. До історії степової України. Д., 1929. – 536 + XIV с. Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. С. 41.

науково-дослідною кафедрою українознавства, на якій працювали професори М. Злотников, П. Єфремов, М. Бречкевич, В. Пархоменко. Серед аспірантів кафедри, що близько стояли до Дмитра Яворницького, були К. Гуслистий, П. Матвієвський, П. Козар, В. Грінченко та ін.²²²

У 1920-ті рр. Дніпропетровський історично-археологічний музей (колишній музей ім. Олександра Поля), керований Дмитром Яворницьким, перетворився на центр історико-краєзнавчих досліджень, охорони пам'яток. Його колекції використовувалися як джерело у дослідженнях гуманітарного циклу. До Дмитра Яворницького, як директора музею і фахівця, зверталися за консультаціями і порадами науковці, письменники, діячі мистецтва з України, Росії, Німеччини, Чехії, Польщі, Великої Британії, Франції, а також земляки, що опинилися в еміграції, зокрема В. Біднов, Є. Вировий, О. Галаган, І. Рудичів, І. Труба, Т. Котенко. У 1925 р. святкувався 70-річний ювілей Дмитра Яворницького. Цю подію урочисто відзначила й українська еміграція в Празі²²³.

Знаковою подією в житті Дмитра Яворницького у цей час було керівництво комплексною науково-дослідною експедицією на Дніпробуді, яку він очолював протягом 1927 – 1932 рр. Певною мірою результати наукових досліджень експедиції здобули висвітлення в «Збірнику» Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею, 1-й і єдиний том якого за редакцією Дмитра Яворницького був виданий у 1929 р.²²⁴

Коли стало відомо про те, що внаслідок спорудження греблі Дніпрові пороги будуть затоплені, посилювався потік відвідувачів на Дніпрові пороги, щоб подивитися на цю окрасу Дніпра, на ці реліктові валуни. Кращого гіда, ніж Дмитро Іванович, неможливо було уявити. Свого часу Євген Чикаленко, переповнений

²²² Абросимова, С.В., Пармонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. С. 42.

²²³ Там само.

²²⁴ Там само.

враженнями від подорожі з Дмитром Яворницьким, відзначив, що «пройтись з Яворницьким дніпровими порогами – се ж пережити всю минувшину, уявити у всіх дрібницях запорозьке життя»²²⁵. Дмитру Яворницькому належить ґрунтовне видання «Дніпрові пороги»²²⁶, яке вперше було надруковане в Харкові у 1928 р., мало величезний успіх й зразу перетворилося на бібліографічну рідкість²²⁷.

У 1920-ті рр. відбулося офіційне визнання наукових досягнень Дмитра Яворницького. 1924 р. він був обраний членом-кореспондентом Української академії наук, у 1929 р. став її дійсним членом. Така висока оцінка надала вченому енергії. Як й завжди, він багато працював. Дмитро Іванович дуже мало спав, влітку прокидався о 5 годині ранку, ходив на прогулянку у парк ім. Тараса Шевченка, де до нього підходили люди (історика добре знали у місті) й він спілкувався з ними, особливо з молоддю. Потім він йшов до музею, де працював до вечора. Повернувшись додому, працював у кабінеті й засинав о півночі. Пам'ять у нього була надзвичайна, особливо що стосувалося імен та дат²²⁸.

Наприкінці 1929 р. Державне видавництво України запропонувало Дмитру Яворницькому підготувати (переробити) до видання його «Историю запорожских козаков». Однак, вже насувалися страшні часи сталінських репресій, проводилися масові чистки від «неблагонадійної» інтелігенції, тотальне стеження, викриття «шкідників», доноси, фабрикувалися справи і проводилися гучні процеси. Хоча Дмитро Яворницький не брав активної участі у політичному житті, він перебував на обліку в ДПУ як соціально небезпечний елемент. У середині 1920-х рр. на нього був донос і встановлено таємний нагляд²²⁹.

²²⁵ *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 42.

²²⁶ *Яворницький, Д.І.* Дніпрові пороги: Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом. Харків: Державне вид-во України, 1928. 76 с.+22 арк.

²²⁷ *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 42.

²²⁸ Там само. С. 43.

²²⁹ Там само. С. 43-44.

Знаходячись під «прискіпливим оком системи», Дмитро Яворницький не боявся підтримувати, заступатися, надавати роботу в музеї, залучати в Дніпробудівську експедицію тих, хто зазнав утисків. У 1933 р. Дмитро Яворницький був обвинувачений в «буржуазному націоналізмі», а керований ним музей оголошений «кублом націоналістичної контрреволюційної пропаганди». Після такого нищівного обвинувачення за наказом міністра освіти УРСР В. Затонського від 31 серпня 1933 р. Дмитра Яворницького було звільнено з посади директора музею. Від такої несправедливості вчений захворів й цілих півроку лежав хворий, на волосину від смерті. Лише дякуючи лікарям та дружині Дмитро Іванович встав з ліжка. Чотири місяці йому не виплачували академічної пенсії. Щоб не вмерти з голоду, мали нести на ринок різні речі, з того й жити. Допомогали академікові місцеві шанувальники його творчості, приносили продукти²³⁰.

У 1937 р. в Україні було сфабриковано чергову справу так званого «Українського націоналістичного контрреволюційного підпілля» на чолі з головою РНК УРСР П. Любченком. Дмитра Яворницького зарахували до верхівки цієї організації й визнали «натхненником» дніпропетровського «контрреволюційного підпілля». Заарештовані по цій справі свідчили проти Дмитра Яворницького. Однак, самого вченого не заарештували. Дослідники висувують різні причини цього: похилий вік Дмитра Яворницького, його науковий авторитет, заступництво високих посадовців тощо. На думку Ю.А. Мицика, влада прагнула використати Дмитра Яворницького як своєрідну «приманку», на котру мали б «кльонути» «вороги народу», передусім «українські буржуазні націоналісти»²³¹.

Під час обвинувачень й утисків Дмитро Іванович намагався домогтися справедливості. Він звертався до друзів, знайомих, впливових осіб (В.

²³⁰ Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. С. 44.

²³¹ Там само.

Затонського, Г. Петровського, В. Чубаря, В. Шапірова та ін.). Проте час був страшний, люди були залякані, боялися підтримувати стосунки з тими, хто попав в опалу. Багато з тих, хто потенційно міг допомогти вченому, самі опинилися під прискіпливим оком системи, інші взагалі за ґратами²³².

У ці трагічні для Дмитра Яворницького та його родини часи на допомогу прийшли справжні друзі. Велику підтримку вченому надала історик Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко, яку Дмитро Іванович називав «запорозькою матір'ю (а себе «запорозьким батьком»)). Наталія Полонська-Василенко разом з чоловіком – академіком Миколою Василенком – мешкала у Києві, була добре обізнана в усіх академічних справах, про які інформувала Дмитра Яворницького²³³.

Коли вченому припинили виплачувати пенсію, він з гіркотою запитував: «То може я вже і не академік? Коли так, то буду шукати торбу на плечі і тоді гайда по світу. П'ятдесят три роки послужив рідному краю, а шматка хліба не вислужив»²³⁴.

На початку 1935 р. своє життя Дмитро Яворницький оцінював на «три з мінусом». До музею він вже не повернувся, але творчу діяльність не припинив, в якій, як й завжди, знаходив душевне заспокоєння і моральне задоволення.

Із захопленням працював Дмитро Іванович над улюбленим «Словником української мови»; підготував до друку збірку фольклорних матеріалів (2302 пісні); у 1936 р. написав «Історію міста Катеринослава»; кожного року звітував перед Академією Наук і складав плани творчих досліджень; працював над темою: «Послідовна зміна народів у південній частині України»; написав спогади

²³² Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. С. 44-45.

²³³ Там само. С. 45.

²³⁴ Там само.

про Миклду Костомарова, Іллю Рєпіна, Льва Толстого, Василя Гарновського. Але все це не було видано за життя автора²³⁵.

У 1939 р., з нагоди святкування 125-річчя від дня народження Тараса Шевченка, Дмитро Яворницький був обраний до складу ювілейної Шевченківської комісії АН УРСР. До цього свята вчений підготував статті: «Шевченко і Рєпін»²³⁶ та «І. Ю. Рєпін про Т. Г. Шевченка»^{237, 238}.

В останні роки життя Дмитро Яворницький вів жваве листування з друзями та колегами. Як і раніше, шанувальники та однодумці відвідували затишну й гостинну оселю «запорозького батька», насолоджувалися розповідями енциклопедиста козаччини у «святая святых» – кабінеті історика, де висів портрет Тараса Шевченка, а на робочому столі Дмитра Івановича стояли світлини його університетського вчителя – академіка Олександра Потебні та наукового кумира – видатного історика Миколи Костомарова²³⁹.

Напружене й насичене подіями життя академіка Дмитра Яворницького обірвалося о п'ятій годині ранку 5 серпня 1940 р. Як розповідала дружина вченого Серафима Дмитрівна, Дмитро Іванович «випив чашу страждань до останньої краплі. Мучився, кричав, стогнав. [...] Перестав їсти, температура упала (а доходила до 40) і почалися нестерпні муки. Кричав, ламав руки»²⁴⁰.

Ховали Дмитра Івановича Яворницького 6 серпня 1940 р. о 8-й годині вечора на новому кладовищі у степу. Був оркестр тієї музики, яку завжди слухав історик у парку ім. Тараса Шевченка. Говорили промови. Особливо Серафима

²³⁵ *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 46.

²³⁶ *Яворницький, Д.І.* Шевченко і Рєпін. *Пам'яті Т.Г. Шевченка.* Дніпропетровськ, 1939. С. 130-133.

²³⁷ *Яворницький, Д.І.* Ю. Рєпін про Т.Г. Шевченка. *Образотворче мистецтво.* 1939. №2-3. С. 70.

²³⁸ *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 46.

²³⁹ Там само.

²⁴⁰ Там само. С. 47.

Дмитрівна запам'ятала останню промову, яку українською мовою чудово виголосив артист Антін Хорошун²⁴¹.

Указом Президії Верховної Ради УРСР «Про увічнення пам'яті академіка Д.І. Яворницького» від 11 жовтня 1940 р. ім'я Дмитра Яворницького було надане Дніпропетровському історичному музею. 18 липня 1946 р. Дніпропетровський виконком обласної ради депутатів трудящих прийняв рішення про відкриття філіалу історичного музею в будинку академіка Дмитра Яворницького (м. Дніпропетровськ, майдан Т. Шевченка, 5). Проте лише під час «відлиги», 18 липня 1964 р. було відкрито меморіальну кімнату-музей і встановлено меморіальну дошку. Коли на початку 1970-х рр. тоталітарна система знову набрала обертів, цей меморіальний музей був закритий і знову відкрився лише 3 листопада 1988 р. У музеї є три меморіальні кімнати і експозиційна зала, в яких репрезентовано особисті речі Дмитра Яворницького, його рукописи, книги, світлини, картини М. Струннікова, С. Васильківського, Ф. Красицького та ін. Вестибюль прикрашають унікальні настінні розписи: «Тарас Бульба із синами» (автор М. Струнніков) і «Сцени з козацького життя» (автор Т. Ткаченко). Біля будинку розташований сад, дерева в якому посаджені Дмитром Яворницьким²⁴².

Заповіт вченого поховати його біля стін створеного ним музею було виконано лише у 1961 р., коли було зроблено перепоховання. У 1995 р., з нагоди 140-річчя від дня народження академіка Дмитра Яворницького, у Дніпропетровську, біля історичного музею відбулося урочисте відкриття пам'ятника видатному українському діячеві (скульптор – В. Наконечний, архітектор – В. Мірошніченко). Пам'ятник споруджений на народні кошти²⁴³.

²⁴¹ *Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. С. 47.

²⁴² Там само. С. 48.

²⁴³ Там само. С. 47.

Підсумуємо. Ми дослідили Радянський період наукової діяльності у житті Дмитра Яворницького у 1920 – 1940 рр. Учений друкував історичні та фольклорно-етнографічні статті, видав перший том «Словника української мови», який став результатом 40-річної невтомної праці дослідника. Словник і музей ім. Олександра Поля Дмитро Іванович вважав «найкоштовнішим своїм скарбом». Видав географічно-історичний нарис «Дніпрові пороги» та збірку документів «До історії Степової України».

З ім'ям Дмитра Яворницького пов'язане становлення архівної справи на Катеринославщині. Він очолював губернське архівне управління, доклав багато зусиль і власних коштів до розшуку, збирання та зберігання архівів. У 1921 – 1930 рр. вчений керував науково-дослідною кафедрою українознавства Катеринославського університету.

Дніпропетровський історично-археологічний музей (колишній музей ім. Олександра Поля), керований Дмитром Яворницьким, перетворився на центр історико-краєзнавчих досліджень, охорони пам'яток. Його колекції використовувалися як джерело у дослідженнях гуманітарного циклу. До Дмитра Яворницького, як директора музею і фахівця, зверталися за консультаціями і порадами науковці, письменники, діячі мистецтва з України, Росії, Німеччини, Чехії, Польщі, Великої Британії, Франції, земляки, що опинилися в еміграції. У 1925 р. святкування 70-річного ювілею Дмитра Яворницького урочисто відзначила українська еміграція в Празі.

Дмитро Яворницький керував науково-дослідною експедицією на Дніпробуді у 1927 – 1932 рр. Був найкращим гідом Дніпрових порогів, видав працю «Дніпрові пороги», багато працював. 1924 р. науковець був обраний членом-кореспондентом Української академії наук, у 1929 р. став її дійсним членом.

Дмитро Яворницький знаходився під «прискіпливим оком системи», перебував на обліку в ДПУ як соціально небезпечний елемент, за ним був встановлений таємний нагляд. Проте Дмитро Яворницький підтримував, заступався, надавав роботу в музеї, залучав в Дніпробудівську експедицію тих, хто зазнав утисків. У 1933 р. Дмитро Яворницький був обвинувачений в «буржуазному націоналізмі», керований ним музей був оголошений «кублом націоналістичної контрреволюційної пропаганди». Дмитра Яворницького звільнили з посади директора музею. Вчений захворів і півроку лежав хворий, на волосину від смерті. Чотири місяці йому не виплачували академічної пенсії. Щоб не вмерти з голоду, на ринку продавали різні речі, щоб з того жити.

У 1937 р. в Україні було сфабрикована справа «Українського націоналістичного контрреволюційного підпілля». Дмитра Яворницького зарахували до верхівки цієї організації й визнали «натхненником» дніпропетровського «контрреволюційного підпілля». Заарештовані по цій справі свідчили проти Дмитра Яворницького. Самого вченого не заарештували. Похилий вік Дмитра Яворницького, його науковий авторитет, заступництво високих посадовців перешкодили цьому.

Дмитро Іванович намагався домогтися справедливості, звертався до друзів, знайомих, впливових осіб. Велику підтримку вченому надала історик Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко. Дмитро Яворницький знаходив душевне заспокоєння і моральне задоволення у активній та плідній науковій роботі, жваво листувався з друзями та колегами.

Напружене й насичене подіями життя академіка Дмитра Яворницького обірвалося о п'ятій годині ранку 5 серпня 1940 р.

11 жовтня 1940 р. його ім'я було надане Дніпропетровському історичному музею. 18 липня 1946 р. Дніпропетровський виконком обласної ради депутатів трудящих прийняв рішення про відкриття філіалу історичного музею в будинку

академіка Дмитра Яворницького (Дніпропетровськ, майдан Т. Шевченка, 5). Заповіт вченого поховати його біля стін створеного ним музею був виконаний у 1961 р., коли було зроблено перепоховання. У 1995 р., з нагоди 140-річчя від дня народження академіка Дмитра Яворницького, у Дніпропетровську, біля історичного музею відбулося урочисте відкриття пам'ятника видатному українському діячу. Пам'ятник споруджений на народні кошти.

Дмитро Іванович Яворницький – це Людина надзвичайно різнобічних інтересів, вчений-подвижник, багаторічний невтомний збирач і дослідник, популяризатор історії запорізького козацтва.

Дмитро Яворницький прожив довге і плідне життя, сенс якого він бачив у науці. Девізу «Працюй доти, доки б'ється серце!» Дмитро Іванович Яворницький був вірним все своє життя.

Наукова діяльність та життєвий шлях Дмитра Яворницького – це подвижництво впродовж цілого життя, це суспільно корисна наукова праця для людей, для всього суспільства, бо такі люди лише для себе не живуть.

ВИСНОВКИ

Мету дипломної роботи ми виконали – дослідили наукову діяльність та життя Дмитра Яворницького у чотирьох розділах та дев'яти підрозділах від народження у 1855 р. і до смерті у 1940 р.

Ми вивчили *життєвий шлях Дмитра Яворницького від народження в 1855 р. до 1881 р.*, розглянули його рід та родину, родовід, батьків, дитинство, початкову освіту, вивчили роки навчання в Харківському повітовому училищі в 1867–1873 рр. та Харківській духовній семінарії в 1874–1877 рр., у Харківському університеті в 1877–1881 рр. Студентські роки позначилися пристрасним зацікавленням історією запорозького козацтва. Становлення Дмитра Яворницького як вченого відбувалося під впливом професорів Харківського університету, українських патріотів Олександра Потебні та Миколи Сумцова, від яких Дмитро Яворницький перейняв захоплення фольклором, нахил до збирання, записування та публікації пам'яток усної народної творчості.

Ми дослідити наукова діяльність Дмитра Яворницького у 1881 – 1920 рр., проаналізувавши наукову діяльність історика у Харківський, Петербурзький, Середньоазійський, Московський, Катеринославський періоди життя. Наукова діяльність вченого упродовж сорока років у ці періоди його життя була різнопланова, цікава, надзвичайно змістовна, плідна, результативна, як і саме його життя. Активна громадська позиція Дмитра Яворницького, його енергія борця за рідну мову, культуру яскраво виявилася в його діяльності у просвітянському русі. Діяльність Дмитро Яворницький мала велике національне значення у науковому та культурно-громадському русі України кінця ХІХ – початку ХХ ст. Сучасники називали його «вартовим» рідної історії.

Ми проаналізували *Харківський період життя та діяльності Дмитра Яворницького у 1883 – 1885 рр.*, розглянули його роботу – позаштатного

стипендіата Харківського університету для підготовки до професорського звання, вивчили інформацію про перші експедиції науковця в дослідження козацької теми у Південну Україну, на Катеринославщину та Херсонщину, де свого часу існувала Запорозька Січ. Починаючи з 1882 р., протягом 50 років майже кожного літа Дмитро Яворницький мандрував землями колишніх Запорозьких вольностей, проводив археологічні розкопки, записував пісні, перекази, розповіді нащадків запорозьких козаків, знайомився з місцевими старожилами та власниками приватних колекцій, досліджував ландшафт і природні умови Запорозького краю, перепливав на дубах Дніпрові пороги, неодноразово ламав руку, тонув у Дніпрі, був засипаний землею в кургані. Результатом експедицій у Південну Україну, на Катеринославщину та Херсонщину в дослідженні козацької теми у 1882 – 1884 рр. стало написання серії статей історико-топографічного та фольклорного характеру, надрукованих в періодичних виданнях Харкова, Катеринослава, Києва, журналі «Киевская старина». Наукові здобутки посприяли його обранню членом наукового Історико-філологічного товариства при Харківському університеті.

На підставі виявлених джерел історик підготував серію публічних лекцій «Про запорозьких козаків», які із захопленням читав у Харкові, Катеринославі, Полтаві, Чернігові, Хоролі, Херсоні, Москві, Петербурзі, багатьох містах України і Росії. Лекції мали величезний успіх і зробили Дмитра Яворницького досить популярним.

Науковець познайомився з корифеями українського театру Марком Кропивницьким, Миколою Садовським, Панасом Саксаганським, Марією Заньковецькою, підтримував міцні стосунки з діячами харківської «Громади», Олександром Потебнею, Михайлом Сумцовим, Дмитром Пильчиков, Михайлом Лободовським та ін., брав активну участь у громадському житті харківської інтелігенції.

На VI Археологічному з'їзді у серпні 1884 р. в Одесі молодий вчений познайомився з провідними вченими, зокрема з Володимиром Антоновичем. Від тоді Дмитро Яворницький вважав себе археологом, у 1885 р. він був обраний членом-кореспондентом Московського археологічного товариства.

Енергійне дослідження і популяризація Дмитром Яворницьким крамольної історії запорозького козацтва, його активна громадська діяльність викликали вороже ставлення до нього з боку влади. Він потрапив в опалу, восени 1884 р. був обвинувачений в «українофільстві» і «сепаратизмі», позбавлений професорської стипендії і звільнений з університету.

Ми дослідили наукову діяльність Дмитра Яворницького у *Петербурзький період його життя у 1885 – 1892 рр.* У січні 1885 р. він познайомився з діячами українського земляцтва, петербурзькими українцями та Миколою Костомаровим. Життя у Петербурзі було дуже важким. Не було Січі, Степу, Дніпра, студентських друзів. Під час розкопок влітку 1885 р. він був притиснутий землею, ледь не загинув, він майже у 28 років був увесь сивий. Він рятувався у наполегливій, напруженій праці в архівах і бібліотеках, викладацькій роботі, топографічними, археологічними і фольклорно-етнографічними дослідженнями влітку в Україні. У березні 1886 р. Дмитра Яворницького обрали дійсним членом Імператорського Російського археологічного товариства у Петербурзі.

Творчий доробок Дмитра Яворницького у Петербурзький період його життя склав 56 статей і 7 монографій, великий масив знайдених ним історичних пам'яток, безліч записаних пісень та фольклорного матеріалу.

У Петербурзі були видані перша монографія Дмитра Яворницького «Запорожье в остатках старини и преданиях народа» (1888), «Сборник документов для истории запорожских козаков» (1888), історико-популярне видання «Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края» (1889), історико-

топографічний нарис «Вольности запорожских козаков» (1890), в якій вчений показав роль географічного фактору у формуванні запорозького козацтва.

У Петербурзі був виданий 1-й том трьохтомної монографії «История запорожских козаков» (1892), яка вважається «літописом» запорозького козацтва, містить інформацію про кордони, гідрографію, топографію, клімат, рослинний та тваринний світ запорозького краю, історію виникнення козацтва, устрій Запорозького війська, його склад, чисельність, адміністративно-судову владу, збройні сили, господарство, побут, церковний лад і освіту, зовнішні стосунки запорожців з християнськими й мусульманськими сусідами тощо.

У Петербурзі Дмитро Яворницький поринув у культурно-громадське життя української громади, приятелював з активними її діячами, влаштував в своєму помешканні «суботки», на які збиралися земляки-українці та представники російської інтелігенції, іноді до 40 людей. На цих вечорах співали пісень, танцювали, слухали гру на кобзі Опанаса Сластьона.

Важливою подією в житті Дмитра Яворницького було знайомство з видатним українським і російським живописцем із козацького роду, педагогом Петербурзької академії мистецтв, членом Товариства пересувних художніх виставок Іллею Рєпіним. Наслідком цієї дружби стала картина Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові», яку художник створив у чотирьох екземплярах. Сюжетом картини став відомий «Лист запорожців турецькому султанові», написаний як відповідь запорозьких козаків на вимогу османського султана Мегмеда IV. Дмитро Іванович запропонував Іллі Рєпіну свої знання про Запорожжя і власну колекцію козацьких старожитностей, «постачав» натурщиків для створення багатьох образів цієї картини, сам позував митцю в образі козака-писаря.

Активна участь Дмитра Яворницького в науковому і культурно-громадському житті українського земляцтва у Петербурзі, захоплююче

пропагування історії козацтва, погляди історика на роль українського народу у боротьбі проти панства, що яскраво виявилось у передмові до поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки» не залишилося поза увагою влади.

Дмитро Яворницький був обвинувачений у «неблагонадійності», позбавлений викладацької діяльності як неблагонадійний, звільнений з педагогічної роботи. Звинувачення у політичній неблагонадійності перешкодило істориком скласти магістерські іспити в Петербурзькому університеті.

Ми дослідили *Середньоазійський період наукової діяльності та життя Дмитра Яворницького у 1892 – 1894 рр.* на посаді чиновника з особливих доручень при туркестанському генерал-губернаторові з метою вивчення місцевого краю і створення музею. Середньоазійський період став дуже плідним часом для наукової роботи вченого. Саме тоді відбувалася активне освоєння і вивчення Середньої Азії (Ташкенту, Самарканду). Дмитро Яворницький поринув у вивчення давньої історії краю та збирання старожитностей Середньої Азії, сприяв відкриттю музею у Самарканді, друкував свої дослідження краю у місцевій періодиці. Вчений продовжив напружено працювати над історією козащини, над другим томом «Истории запорожских козаков», над книгою про кошового Івана Сірка, заприятелював з представниками місцевої інтелігенції, серед якої було багато земляків з України.

Ми дослідили *Московський період наукової діяльності у житті Дмитра Яворницького у 1894 – 1905 рр.* Він працював приват-доцентом на історико-філологічному факультеті Московського університету без оплати, викладав історію в Строгановському училищі живопису, влітку здійснював розкопки в поміщицьких маєтках, писав статті в газети і журнали, давав приватні уроки. Науковець мав великий авторитет серед студентської громадськості, студентів-українців. Цікаві образні лекції талановитого вченого-оповідача приваблювали

молодь, збираючи до півтора ста слухачів. Між викладачем і студентами встановилися довірливі стосунки.

У 1898 р. Дмитро Яворницький видав книгу «По следам запорожцев», яка посіла особливе місце у його творчому доробку. Книга була заборонена цензурою, тому що значна частина тексту була написана українською мовою, духівництво виведено у негативних типах. Історик у 1898 р. ж розпочав друкування монументальної двохтомної збірки документів «Источники для истории запорожских козаков», що була видана 1903 р.

Офіційна професура вороже ставилася до вченого-вільнодумця, який був затаврований як «українофіл» і «сепаратист».

29 квітня 1901 р. на історико-філологічному факультеті Казанського університету відбувся захист магістерської дисертації Дмитра Яворницького. На здобуття наукового ступеня магістра російської історії вчений репрезентував друге видання першого тому «Истории запорожских козаков».

У Москві активізувалася літературно-громадська діяльність Дмитра Яворницького, співпраця в журналі «Детское чтение». На вечорах у Московському літературно-художньому гуртку Дмитро Яворницький познайомився з відомими письменниками, вченими, видавцями, діячами культури того часу. Вчений легко й органічно увійшов у це громадське коло, був чудовим співрозмовником, душею компанії, захоплював присутніх цікавими оповіданнями про Запорожжя і запорожців.

Ми дослідили *Катеринославський період наукової діяльності у житті Дмитра Яворницького у 1905 – 1920 рр.* Вчений спрямував свою енергію на музейну справу. Катеринославський музей імені Олександра Поля став відрадою та сенсом життя натхненного подвижника, який після багаторічного блукання на чужині, повернувся в рідну Україну, у саме серце улюбленого ним Запорозького краю. Завдяки наполегливій праці директора музею Дмитра Яворницького

відбулося відродження та становлення музею, який перетворився на один із провідних музеїв України, справжню скарбницю пам'яток української історії та культури, став найбільшим у світі сховищем запорозької старовини.

Дмитро Яворницький був добре знаний на Катеринославщині історик запорозького козацтва, археолог, збирач пам'яток старовини, читав в краї багато лекцій, публікував статті в місцевій періодиці, приятелював з місцевими дослідниками. З колосальною енергією науковець формував музейні збірки. Його власна колекція старожитностей була покладена у фундамент музейного зібрання. У 1905 р. було збудоване спеціальне приміщення для музею, що став окрасою міста. 1905 р. був збудований і власний будинок Дмитра Яворницького у Катеринославі.

Дмитро Яворницький створив і понад 30 років керував Катеринославським музеєм, який став провідним культурним центром Придніпров'я, безсмертною славою Дмитра Яворницького. Дмитро Яворницький посідав одне з провідних місць в музейному співтоваристві України. До нього зверталися за допомогою й порадами співробітники з багатьох музеїв, приїздили на консультації.

Здійснилася мрія вченого «накопатися досить могил» (курганів). Археологічні розкопки вчений поєднував з фольклорно-етнографічними та лексикографічними дослідженнями. Дмитро Яворницький започаткував археологію козацького періоду.

У катеринославський період життя Дмитро Яворницький зосередив основну увагу на написанні літературних творів, на упорядкуванні словника української мови, збиранні та публікації документальних і фольклорних джерел.

Дмитро Яворницький у Катеринославі брав активну участь в роботі Катеринославської вченої архівної комісії (1903 – 1916), співпрацював з її провідними членами, проводив активну лекційну діяльність. Лекції Дмитра

Яворницького про українських кобзарів, бандуристів та лірників супроводжувалися їх співами. Вчений опікувався долею кобзарів, допомагав влаштовувати їх концерти, давав гроші, притулок в музеї і власному будинку. Історик був популяризатором кобзарського мистецтва, носієм українського фольклору, знав багато пісень і чудово їх співав.

Активна громадська позиція Дмитра Яворницького, його енергія борця за рідну мову, культуру яскраво виявилася в його діяльності у просвітянському русі, у катеринославському товаристві «Просвіта».

Про визначну роль Дмитра Яворницького у науковому та культурно-громадському русі України кінця XIX – початку XX ст. свідчило святкування 30-ліття його літературно-наукової діяльності 24 листопада 1913 р. у Катеринославській вченій архівній комісії. На адресу ювілянта надійшли сотні телеграм. Сучасники вважали Дмитра Яворницького «вартовим» рідної історії, діяльність якого мали велике національне значення.

Пожвавлення наукової та культурно-громадської діяльності Дмитра Яворницького відбулося після скасування царату у 1917 р. Вчений був почесним головою катеринославського українського губернського з'їзду Центральної Ради, очолив Катеринославський комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва України, розробив пропозиції щодо збереження запорозької старовини. Під час громадянської війни він вдень і вночі охороняв музей і його неоціненні скарби від пограбування, домігся «охоронної грамоти» від Нестора Махна. Дмитро Яворницький став одним з перших професорів створеного Катеринославського університету, був обраний професором кафедри історії України.

Ми дослідили *Радянський період наукової діяльності у житті Дмитра Яворницького у 1920 – 1940 рр.* Учений друкував історичні та фольклорно-етнографічні статті, видав перший том «Словника української мови», який став результатом 40-річної невтомної праці дослідника. Словник і музей ім. Олександра

Поля Дмитро Іванович вважав «найкоштовнішим своїм скарбом». Видав географічно-історичний нарис «Дніпрові пороги» та збірку документів «До історії Степової України».

З ім'ям Дмитра Яворницького пов'язане становлення архівної справи на Катеринославщині. Він очолював губернське архівне управління, доклав багато зусиль і власних коштів до розшуку, збирання та зберігання архівів. У 1921 – 1930 рр. вчений керував науково-дослідною кафедрою українознавства Катеринославського університету.

Дніпропетровський історично-археологічний музей (колишній музей ім. Олександра Поля), керований Дмитром Яворницьким, перетворився на центр історико-краєзнавчих досліджень, охорони пам'яток. Його колекції використовувалися як джерело у дослідженнях гуманітарного циклу. До Дмитра Яворницького, як директора музею і фахівця, зверталися за консультаціями і порадами науковці, письменники, діячі мистецтва з України, Росії, Німеччини, Чехії, Польщі, Великої Британії, Франції, земляки, що опинилися в еміграції. У 1925 р. святкування 70-річного ювілею Дмитра Яворницького урочисто відзначила українська еміграція в Празі.

Дмитро Яворницький керував науково-дослідною експедицією на Дніпробуді у 1927 – 1932 рр. Був найкращим гідом Дніпрових порогів, видав працю «Дніпрові пороги», багато працював. 1924 р. науковець був обраний членом-кореспондентом Української академії наук, у 1929 р. став її дійсним членом.

Дмитро Яворницький знаходився під «прискіпливим оком системи», перебував на обліку в ДПУ як соціально небезпечний елемент, за ним був встановлений таємний нагляд. Проте Дмитро Яворницький підтримував, заступався, надавав роботу в музеї, залучав в Дніпробудівську експедицію тих, хто зазнав утисків.

У 1933 р. Дмитро Яворницький був обвинувачений в «буржуазному націоналізмі», керований ним музей був оголошений «кублом націоналістичної контрреволюційної пропаганди». Дмитра Яворницького звільнили з посади директора музею. Вчений захворів і півроку лежав хворий, на волосину від смерті. Чотири місяці йому не виплачували академічної пенсії. Щоб не вмерти з голоду, на ринку продавали різні речі, щоб з того жити.

У 1937 р. в Україні було сфабрикована справа «Українського націоналістичного контрреволюційного підпілля». Дмитра Яворницького зарахували до верхівки цієї організації й визнали «натхненником» дніпропетровського «контрреволюційного підпілля». Заарештовані по цій справі свідчили проти Дмитра Яворницького. Самого вченого не заарештували. Похилий вік Дмитра Яворницького, його науковий авторитет, заступництво високих посадовців перешкодили цьому.

Дмитро Іванович намагався домогтися справедливості, звертався до друзів, знайомих, впливових осіб. Велику підтримку вченому надала історик Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко. Дмитро Яворницький знаходив душевне заспокоєння і моральне задоволення у активній та плідній науковій роботі, жваво листувався з друзями та колегами.

11 жовтня 1940 р. його ім'я було надане Дніпропетровському історичному музею. 18 липня 1946 р. Дніпропетровський виконком обласної ради депутатів трудящих прийняв рішення про відкриття філіалу історичного музею в будинку академіка Дмитра Яворницького (Дніпропетровськ, майдан Т. Шевченка, 5). Заповіт вченого поховати його біля стін створеного ним музею був виконаний у 1961 р., коли було зроблено перепоховання. У 1995 р., з нагоди 140-річчя від дня народження академіка Дмитра Яворницького, у Дніпропетровську, біля історичного музею відбулося урочисте відкриття пам'ятника видатному українському діячу. Пам'ятник споруджений на народні кошти.

Академік Дмитро Іванович Яворницький (1855 – 1940) – видатний український історик, науковець, археолог, етнограф, фольклорист, лексикограф, письменник, ґрунтовний дослідник історії запорозького козацтва та історії дніпровських порогів, історичного краєзнавства, музеєзнавства, член-кореспондент з 1924 р., академік з 1929 р. Академії наук УСРР, доктор суспільних наук з 1937 р., дійсний член НТШ і ВУАН, фундатор Дніпропетровського історичного музею, енциклопедист козаччини, Нестор Запорозької Січі, неперевершений збирач пам'яток старовини, автор понад 1500 наукових праць.

Вивчення подвижницького життєвого та творчого шляху видатного діяча української науки, талановитого дослідника української історії та культури другої половини ХІХ – середини ХХ ст. Дмитра Яворницького захоплює.

Дмитро Яворницький прожив довге і плідне життя, сенс якого він бачив у науці. Девізу «Працюй доти, доки б'ється серце!» Дмитро Яворницький був вірним все життя.

Життєвий шлях та наукова діяльність Дмитра Івановича Яворницького – це подвижництво впродовж цілого життя, це суспільно-корисна наукова праця для людей, для всього суспільства, бо такі люди лише для себе не живуть.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. Вип. 4. С. 94, 104, 112-113, 159, 160-161, 170.
2. Из украинской старины: Альбом /Рисунки акад. С.И. Васильковского и Н.С. Самокиша. Пояснительный текст проф. Д.И. Эварницкого. Санкт-Петербург: Изд. А.Ф. Маркса, 1900. VIII+98 с. + 20 табл.
3. Эварницкий, Д.И. Все йде, все минає: Вірш [Пам'яті Л.В. Сохачевської]. Дніпрові хвилі. 1911. № 15.
4. Эварницкий, Д.И. Горе орла: Вірш. Дніпрові хвилі. 1911. № 23-24. С. 309.
5. Эварницкий, Д.И. Де люде, там і лихо: Повість. Катеринослав, 1911. 79 с.
6. Эварницкий, Д.И. До портрета М.В. Закревського. Дніпрові хвилі. 1911. № 16-17.
7. Яворницький, Д.І. За чужий гріх. Катеринослав: тип. Губернского Правления, 1909. 454 с.
8. Эварницкий, Д.И. Забытый украинский философ Сковорода. Детское чтение. 1900. № 6.
9. Эварницкий, Д.И. Запорожцы в поэзии Т.Г. Шевченко. Катеринослав: Типография губернского земства, 1912. 1+58 с.
10. Эварницкий, Д.И. История запорожских козаков. Т. II. Санкт-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1895. 624 с.+1 карта.
11. Эварницкий, Д.И. История запорожских козаков (1686-1734). Т. III. Санкт-Петербург: Типография П.И. Бабкина, 1897. 1+ГУ + 646 с.
12. Эварницкий Д.И. История запорожских козаков. Т. I / 2-е исп. и доп. изд. Москва: Первая женская типография Е.К. Рербен, 1900. 688 с.

13. Эварницкий, Д.И. Источники для истории запорожских козаков. Т. I. Владимир: Типолитография губернского правления, 1903. I+II, 1+1072 с.
14. Эварницкий, Д.И. Источники для истории запорожских козаков. Т. II. Владимир, 1903. 1+1, 1073-2107+122 с.
15. Эварницкий, Д.И. К вопросу о начале города Ташкента. Туркестанские ведомости. 1892. №29. 21 июля.
16. Эварницкий, Д.И. К вопросу об учреждении в Самарканде музея древностей. Окраина. Самарканд, 1893. № 86. 28 июля.
17. Эварницкий, Д.И. Когда стали собирать древности в России. Туркестанские ведомости. 1892. № 33. 18 августа.
18. Эварницкий, Д.И. Коллекция древностей Акрама Аскарова. Туркестанские ведомости. 1892. № 31. 4 августа.
19. Эварницкий, Д.И. Малороссийские народные песни, собранные в 1878-1905 гг. Екатеринослав, 1906. XI + 772 + III с.
20. Эварницкий, Д.И. Наша доля – божа воля: Повість. Киевская старина. 1901. Т. I. -С. 81-114; Т. II. С. 234-282; Т. III. С 426-460; Т. IV. С. 50-96.
21. Эварницкий, Д.И. О находке автобиографии Тамерлана. Окраина. Самарканд, 1893.
22. Эварницкий, Д.И. О сартах. Окраина. Самарканд, 1893. 11, 18 июня.
23. Эварницкий, Д.И. Песни из Харьковской губернии. Халанский М. Образцы народного говора южной части Курской и северной – Харьковской губернии. Песни сообщены из Курской губ. г. Зиборовским, учителем народного училища, из Харьковской – студентом университета г. Эварницким Русский филологический вестник. Варшава, 1882. Т. 7. С. 78-85.
24. Эварницкий, Д.И. По поводу рукописи истории Средней Азии Саттар-Хана. Окраина. Самарканд, 1893.

25. Эварницкий, Д.И. По следам запорожцев. Санкт-Петербург: Типолитография П.И. Бабкина, 1898. 324 с.
26. Эварницкий, Д.И. Поміж панами. Малюнки з життя. Катеринослав, 1911. 283 с.
27. Эварницкий, Д.И. Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношении. Ташкент: Типография С.И. Лахтина, 1893. 1+11+199 с. + 3 карты.
28. Эварницкий, Д.И. Русалчине озеро: Из записной книжки старого стрільця ПК. Д'яковича. Рада. 1909. 8. III.
29. Эварницкий, Д.И. Т.Г. Шевченкові: Вірш. Дніпрові хвилі. 1911. № 10. С. 135-136.
30. Эварницкий, Д.И. У бурсу! У бурсу! У бурсу! Екатеринослав, 1908. 64 с.
31. Эварницкий, Д.И. Чем побеждал Александр Македонский своих врагов: Предание, записанное в Средней Азии, в Голодной степи, между р. Джизаком и р. Сырдарьей от киргиза Калдарбая. Новости и биржевая газета. 1895. №7. 7 января.
32. Эварницкий, Д.И. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман Войска запорожских низовых козаков. Санкт-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова, 1894. 163 с.
33. Эварницкий, Д.И. Вольности запорожских козаков. Историко-топографический очерк. Санкт-Петербург, 1890. 393 с.
34. Эварницкий, Д.И. Гетман Криштоф Косинский. Детское чтение. 1903. № 1. С. 90-99.
35. Эварницкий, Д.И. Жизнь запорожских Козаков по рассказу современника-очевидца. Киевская старина. 1883. Т. 7. № 11. С. 497-510.
36. Эварницкий, Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа: [в 2 ч.] Санкт-Петербург: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1888. Ч. 1. 1888. III, 294 с., [20] л. ил.

- 37.Эварницкий, Д.И. История запорожских козаков. Второе исправленное и дополненное издание. Том 1. Москва, 1900. 746 с.
- 38.Эварницкий, Д.И. История запорожских козаков. Т.1. Санкт-Петербург: Типография И.Н. Скороходова. 1892.VII, 542 с.
- 39.Эварницкий, Д.И. Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края. Санкт-Петербург: Тип. И.Н. Скороходова, 1889. II, [2], 195 с.
- 40.Эварницкий, Д.И. По следам запорожцев. Санкт-Петербург, 1898.
- 41.Эварницкий, Д.И. Сборник материалов для истории запорожских козаков. Санкт-Петербург: тип. И.Н. Скороходова, 1888. XX, 248 с.
42. Эварницкий, Д.И. Свирговский, Ружинский и Подкова. Детское чтение. 1902. № 4. С. 673-686.
- 43.Эварницкий, Д.И. Святки в Малороссию. Детское чтение. 1898. № 1. С. 36-46.
- 44.Эварницкий, Д.И. Топографический очерк Запорожья. Киевская старина. 1884. № 5. С. 33-54; № 6. С. 177-200; № 7. С. 392-422.
- 45.Эварницкий, Д.И. Число и порядок запорожских Сечей. Киевская старина. 1884. № 4. С. 589-608.
- 46.Эварницкий, Д.И. История села Фалеевки-Садовой. Санкт-Петербург, 1892. 99 с.
- 47.Яворницький, Д.І. Дніпрові пороги: Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом. Х.: Державне вид-во України, 1928. 76 с.+22 арк.
- 48.Яворницький, Д.І. До історії степової України. Д., 1929. 536 + XIV с.
- 49.Яворницький, Д.І. Моя перша зустріч з Л. Толстим. Життя й революція. 1928. Кн. X. С. 74-82.
- 50.Яворницький, Д.І. Словник української мови. Т. I. А–К. Катеринослав: Вид-во «Слово», 1920. IV+412 с.

51. Яворницький, Д.І. Шевченко і Рєпін. Пам'яті Т.Г. Шевченка. Дніпропетровськ, 1939. С. 130-133.
52. Яворницький, Д.І. Ю. Рєпін про Т.Г. Шевченка. Образотворче мистецтво. 1939. №2-3. С. 70.
53. Яворницький, Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу /За заг. ред. Н.І. Капустіної. 3-тє вид., випр. і доп. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. Ч. 1-2.
54. Яворницький, Дмитро. Вечірні зорі: з поетичного доробку [репринтне видання 1910 р.] /упорядн. Я. Тимошенко; вступ. ст. Н. Василенко, А. Поповський; ком. Я. Тимошенко, Н. Василенко. 3-тє вид., доповн. Дніпро: Герда, 2020. 152 с.

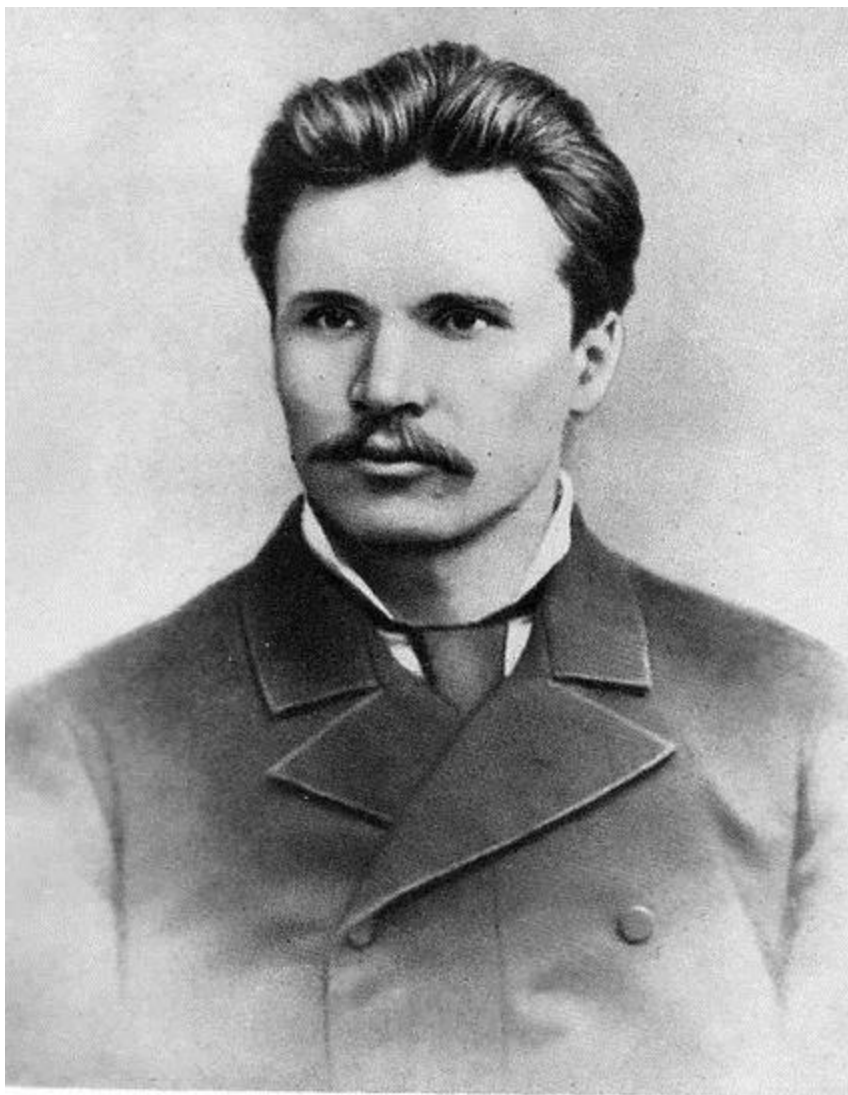
Література

61. Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2009. 112 с.
62. Абросимова, С.В., Ченцова, Н.В. Володимир Антонович і Дмитро Яворницький: до історії наукових і особистих взаємин. Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Дніпропетровськ: НГУ, 2008. Вип. 5. С. 35-41.
63. Авчинников, А.Г. Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий. К 30-летию литературно-ученой деятельности. Екатеринослав: Типография губернского правления, 1914. С.10-16.
64. Бойко, А., Бровко, А., Бровко, Б., Іваннікова, Л. Яків Новицький – це видатний дослідник і громадський діяч Запорізького краю. Запоріжжя: АА Тандем, 2007.
65. Гребінник, Т.О. Обласний музей ім. О.М. Поля і проблема створення сільськогосподарського музею у Катеринославі. Музей і місто: музеєзнавчі аспекти збереження і відтворення своєрідності міської культури. (Матеріали

- обласної наук. конф., присвяченої 225-річчю м. Дніпропетровська). Дніпропетровськ, 2003. 134 с. <https://www.museum.dp.ua/uk/article0148-2/>
66. Журба, О.І. Діяльність Д. І. Яворницького в катеринославській «Просвіті». Питання історії України: історико-культурні аспекти. Дніпропетровськ, 1993. С. 80-88.
67. Кочергін, І.О. Рід та родина Дмитра Івановича Яворницького. Січеславський альманах. Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2006. Вип.2. С. 59-64.
68. Олійник-Шубравська, М. 50 листів Д.І. Яворницького до Я.П. Новицького. Наука і суспільство. 1988. № 6-9, 11. 52 с.
69. Парамонов, А.Ф. К истории рода Яворницких. Харьковский исторический альманах. 2004. Весна-літо. С.110-113.
70. Скупейко, Лукаш. Художня проза Д.І. Яворницького. Київська старовина. 1996. № 1. С. 19-27.
71. Смолій, В.А. Літопис українського козацтва. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Київ: Наукова думка, 1990.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Дмитро Яворницький студент Харківського університету

Додаток 2

Дмитро Яворницький, офорт Василя Мате.

Додаток 3

Дмитро Яворницький у вбранні запорозького козака, 1890-ті рр.

Додаток 4

**Ілля Рєпін. Запорозькі пишуть листа турецькому султану, 1880-1891,
фрагмент «Писар» – портрет історика і етнографа Дмитра Яворницького**

Додаток 5

Ілля Рєпін. Запорозжці пишуть листа турецькому султану, 1880-1891.

Додаток 6

Членський квиток Дмитра Яворницького Катеринославського наукового товариства, 1902 р., із фондів Дніпропетровського історичного музею.

Додаток 7

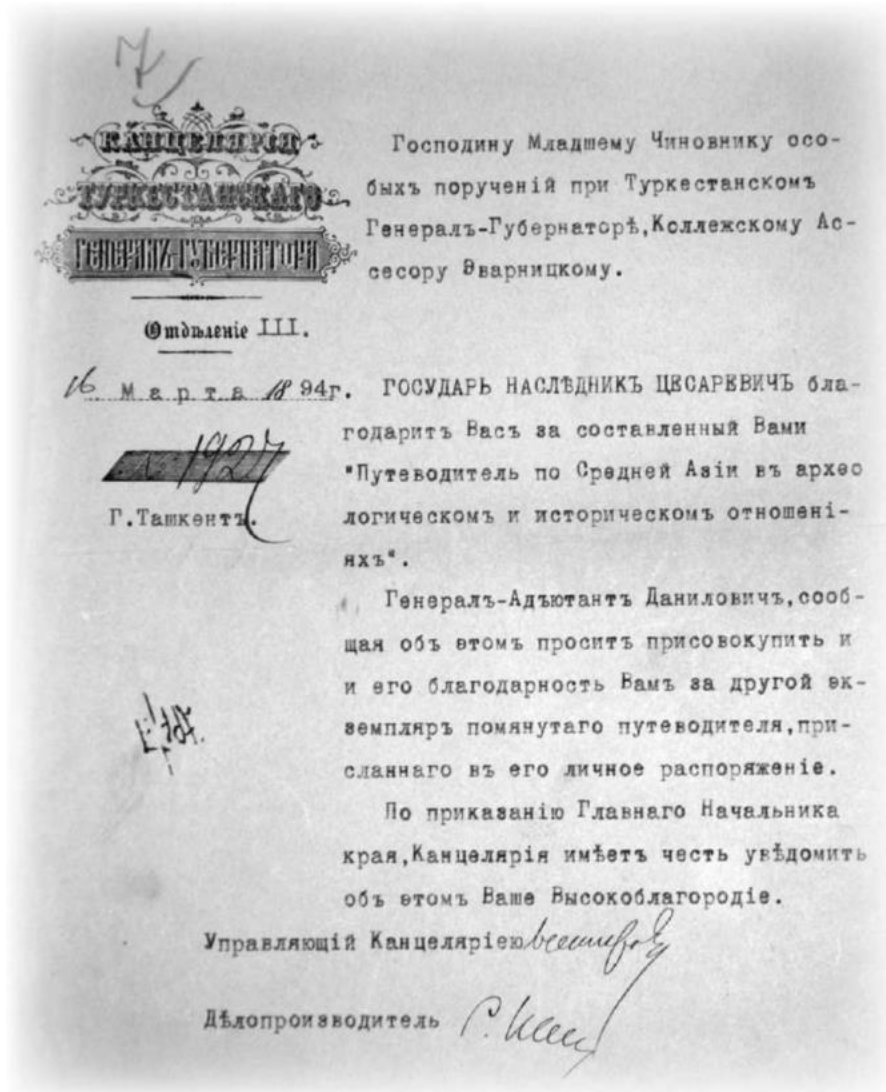
Лист Дмитру Яворницькому про обрання його почесним членом «Общества любителей изучения Кубанской области», 1914 р., із фондів Дніпропетровського історичного музею.

Додаток 8

Вітальна адреса Дмитрові Яворницькому на честь обрання його Дійсним членом Всеукраїнської Академії наук, 1929 р., із фондів Дніпропетровського історичного музею.

Додаток 9

Подяка Цесаревича Ніколая Александровича колезькому асесору Дмитрові Яворницькому, 1894 р., із фондів ДІМ.

Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2009. С. 27.

Додаток 10

Членський квиток Дмитра Яворницького Катеринославського наукового товариства, 1902 р., із фондів ДІМ.

Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2009. С. 33.

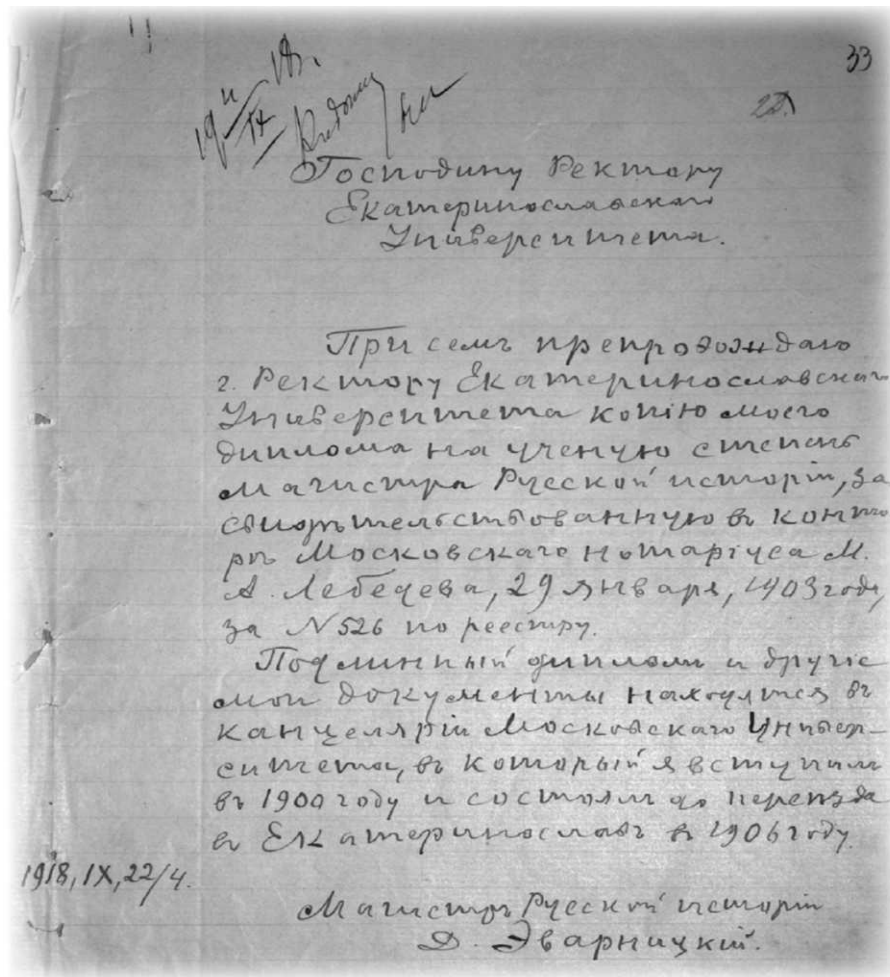
Додаток 11

Лист Дмитру Яворницькому про обрання його почесним членом «Общества любителей изучения Кубанской области», 1914 р., із фондів ДІМ.

Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2009. С. 39.

Додаток 12

Лист Дмитра Яворницького до ректора Катеринославського університету, 1918 р.,
із фондів ДІМ.

Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. Харків:
Харківський приватний музей міської садиби, 2009. С. 40.

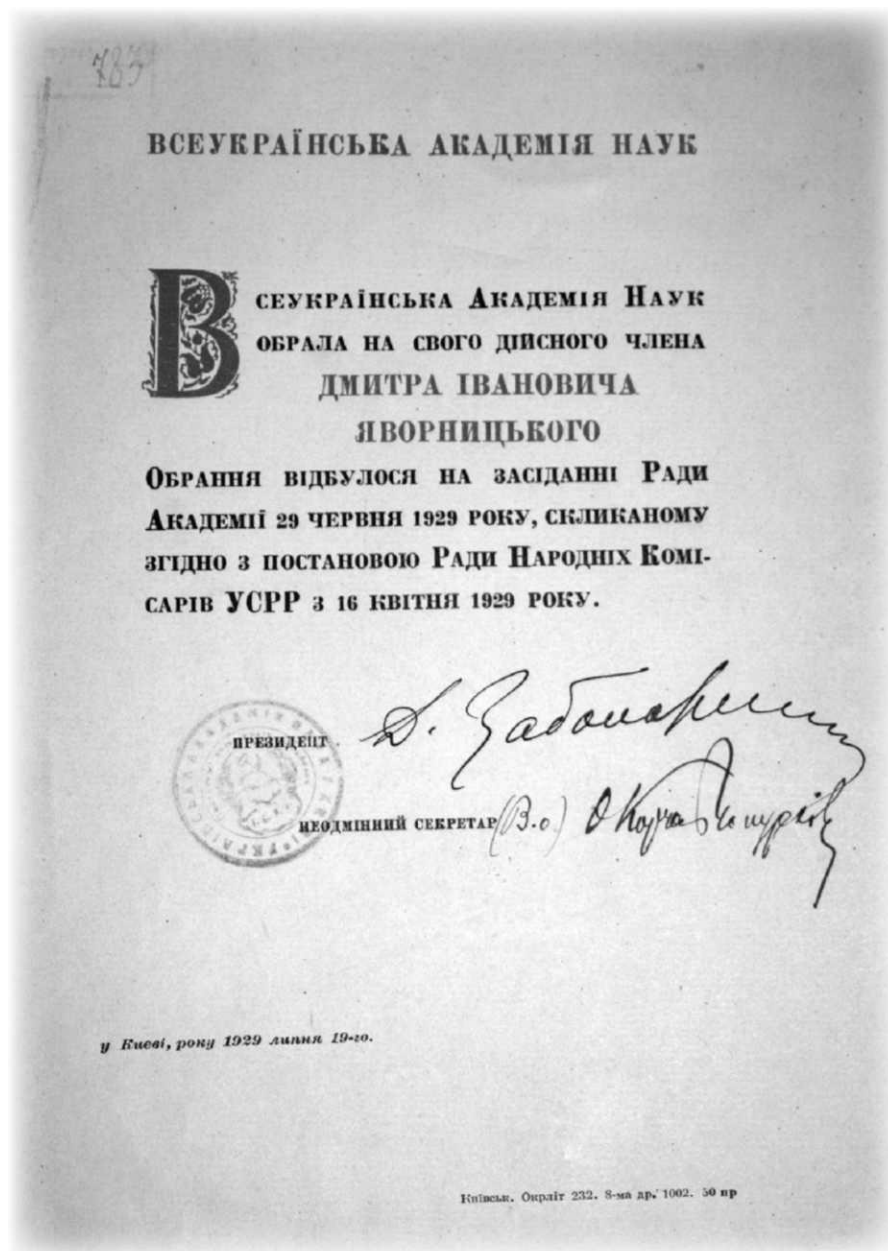
Додаток 13

Вітальний адрес Дмитрові Яворницькому на честь обрання його Дійсним членом Всеукраїнської Академії наук, 1929 р., із фондів ДІМ.

Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2009. С. 45.

Додаток 14

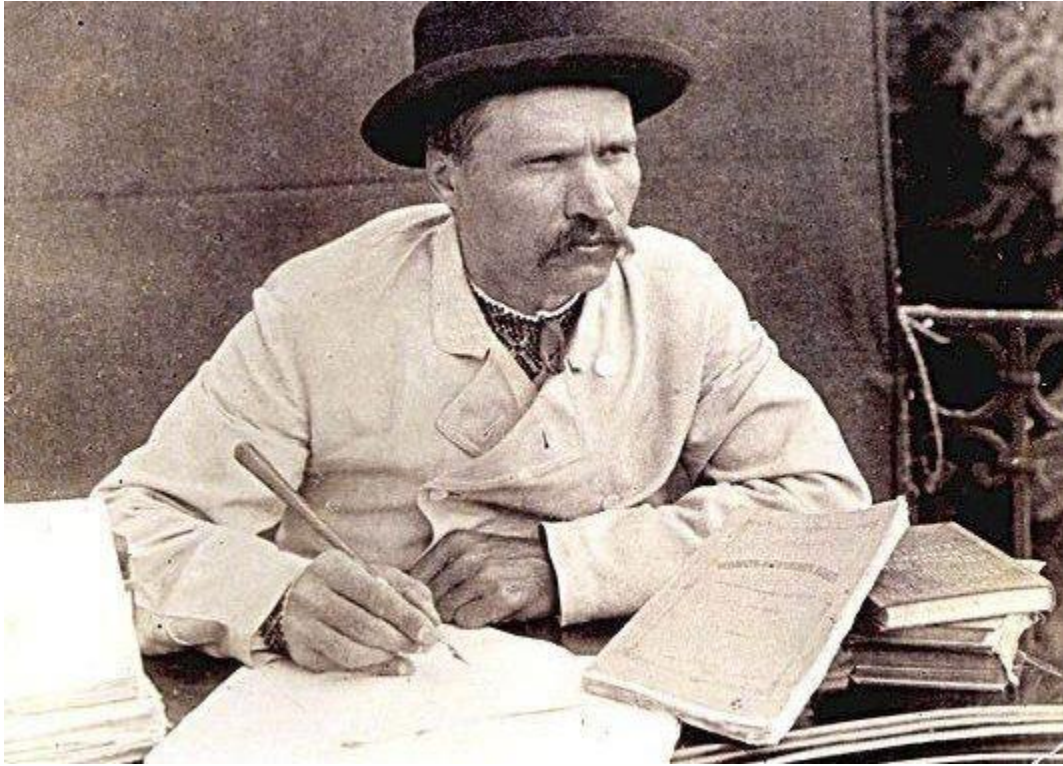
Абросимова, С.В., Парамонов, А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. Харків:
Харківський приватний музей міської садиби, 2009. С. 48.

Додаток 15

Приватний музей імені Олександра Поля. Фото 1910 р.

Додаток 16

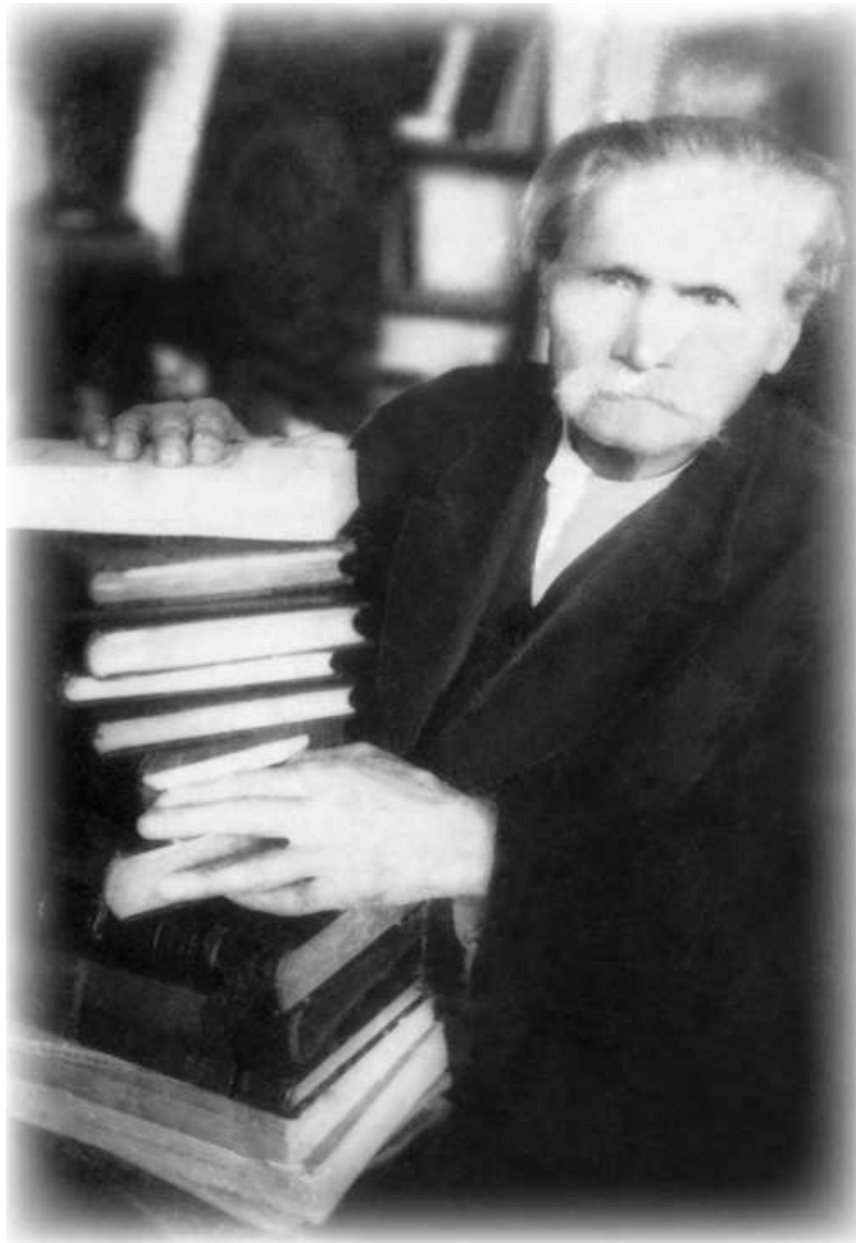
Дмитро Іванович Яворницький у 1920-ті роки

Додаток 17

Дмитро Яворницький у власному кабінеті, 1930-ті роки

Додаток 18

Одна з останніх фотографій Дмитра Івановича Яворницького

Додаток 19

**Могила історика, археолога і етнографа Дмитра Івановича Яворницького,
Дніпро, проспект Дмитра Яворницького, 16.**